

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 811.111-26

ЛЕКСИЧНІ ПОЛЯ Й НЕЛІНІЙНА ДИНАМІКА КОГНІТИВНИХ СТРУКТУР

Світлана ЖАБОТИНСЬКА

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра англійської філології,
вул. Шевченка, 81, 18031 Черкаси, Україна,
тел.: (+380472) 36-03-22, e-mail: glavlab@mail.ru*

Проведено паралель між мисленням людини й нелінійною самовпорядкованою системою. На підтримку цієї паралелі наведено дані природної мови, яка, з огляду на свою іконічність, є частковим відбитком мислення. Дві основні ознаки нелінійної системи – її спонтанна побудова з елементарних структур та множинність варіантів такої побудови – розглянуто на прикладі структуризації поняттєвих просторів, що лежать в основі лексичних полів різних типів – тематичного, асоціативного та лексико-семантичного.

Ключові слова: мислення, мова, нелінійна система, пропозиції базисних фреймів, концептуальні моделі, когнітивні операції, лексичні поля.

Когнітивна лінгвістика, що є одним із основних напрямів сучасного мовознавства, ставить за мету пояснення різних фактів мови й мовлення на підставі зв'язку цих фактів з певними явищами у мисленні людини. Тобто, у фокусі уваги перебуває сама мова у її широкому розумінні. З іншого боку, когнітивна лінгвістика як складова когнітивної науки (федерації дисциплін, які досліджують людські мислення й мозок) спрямована також на пояснення самого феномену мислення. Тому існує своєрідна човникова експланаторність: знання того, що відбувається у мисленні, дає змогу зрозуміти природу мови, а знання того, що відбувається в мисленні, допомагає зробити припущення щодо організації мислення. При цьому з'ясуванню суті зв'язку між мовою та мисленням сприяє залучення доречних спостережень із дисциплін, суміжних із когнітивною лінгвістикою в межах когнітивної парадигми. Однією з них є теорія систем, положення якої нині поширюються з природничих сфер на сфери гуманітарні.

Схоже на те, що система оброблення інформації, наявна у мисленні людини, відповідає вимогам відкритих нелінійних самовпорядковуваних систем [див.: 1; 2]. У мисленні відбувається обмін інформацією із зовнішнім середовищем. Тут протікають процеси самоорганізації концептуальних (поняттєвих) структур. При цьому їх самоорганізація, тобто спонтанне утворення, відбувається на підставі кооперації (синергії)

між різними частинами цілого. Здатність мислення до самоорганізації зумовлена наявністю в ньому власної автономної динаміки, яка дає змогу системі без спеціального впливу на неї ззовні формувати ті чи інші концептуальні структури, тобто самовпорядковуватися. Динамічна поведінка мислення як відкритої системи означає відсутність однозначного зв'язку між впливом на неї ззовні та результатом цього впливу. Цей список можна продовжувати, але всі подібні твердження потребують верифікації, проблематичність якої пов'язана з неможливістю безпосереднього спостереження за розумовими процесами, які залежать від роботи нейронів (матеріального субстрату мислення), але не є тотожними їй.

Зазначені вище положення можна верифікувати тільки шляхом вивчення природних продуктів мислення, з яких найголовнішим є мова людини. Мислення пов'язане з мовою двоюко. З одного боку, мовні знаки призначені для активації певних фрагментів інформації, що існують у мисленні. Такі фрагменти стають значеннями мовних знаків. З іншого боку, згідно з теорією іконізму, що є одним із провідних напрямів когнітивної лінгвістики, самі мовні форми та їх структури копіюють (mime) форми та структури мислення, тобто між ними існує свого роду ізоморфізм [див.: 3]. Мова як явлена назовні думка сама демонструє властивості відкритої нелінійної самовпорядкованої системи, що говорить про наявність аналогічних властивостей і у мислення.

У статті йдеться про інформаційні структури, що стоять за різними фактами мови. Ці факти узгоджуються з положеннями нелінійної динаміки, за якими: а) самоорганізація систем є результатом використання елементарних сутностей – свого роду алфавіту або коду, з якого вибудовується все інше [4]; б) відкрита нелінійна система має свою особисту автономну динаміку.

А) Елементарний код концептуальних структур. Базисні схеми.

Відповідно до концепції, викладеної мною у низці робіт [5; 6; 7; 8; 9 та ін.], у якості універсального інструментарію для моделювання інформації, активованої мовними знаками, можуть бути застосовані пропозиції базисних фреймів. Базисні фрейми суть набори «інструментів» мислення – пропозицій, що мають найвищий рівень узагальнення, або схемності. Базисні пропозиціональні схеми придатні для аранжування інформації, активованої мовними одиницями, які належать до різних мовних рівнів – лексичного, словотвірного, синтаксичного або текстового. Тип пропозиціональної схеми визначається за її належністю до певного фрейму.

Буттєві схеми – квантитативна «X є СТІЛЬКИ», квалітативна «X є ТАКЕ», локативна «X існує ТАМ-місце», темпоральна «X існує ТОДІ-час» та схема способу буття «X існує ТАК» – належать до предметного фрейма. Буттєві схеми структурують інформацію стосовно властивостей самого предмета. Пропозиції, залучені до інших фреймів, структурують інформацію, пов'язану із взаємодією предметів. При цьому предмети наділяють семантичними, або аргументними, ролями (поняття, увів Ч. Філлмор [10]), котрі можуть бути приписані сутностям X, Y, Z тощо.

Акціональні схеми стану/процесу «AG-агенс діє», контактної дії «AG-агенс діє на PT/AF-пацієнс/афектив» і каузації «CR-каузатор робить FT-фактив» входять до складу акціонального фрейма. Ці схеми можуть бути поширені за рахунок аргументних ролей сирконстант (різновиди – супроводжувач, помічник, інструмент), стимул (різновиди – мета, причина), передумова (різновиди – умова, поступка), реципієнт

(різновиди – адресат, бенефактив/малефактив), локатив (різновиди – джерело, шлях/місце, ціль) і темпоратив (різновиди – початок, відрізок/момент, кінець).

Посесивні схеми *партитивності* «WH-ціле має PR-частину», *інклюзивності* «CR-контейнер має СТ-вміст» / «СТ-вміст має CR-контейнер» та *власності* «OW-власник має OD-власність» / «OD-власність має OW-власника» входять до складу **посесивного фрейма**.

Ідентифікаційні схеми *персоніфікації* «ID-індивід є PS-персоніфікатор (власне ім'я)», *класифікації* «ID-індивід/вид є CL-класифікатор: вид/рід» і *специфікації* «ID-індивід є SP-специфікатор» формують **ідентифікаційний фрейм**.

Компаративні схеми *тотожності*, або метаморфози, «CV-компаратив є /наче/ MS-корелят», *схожості*, або аналогії, «CV-компаратив є наче AN-корелят» та *подібності*, або метафори, «CV-компаратив є начебто MT-корелят» утворюють **компаративний фрейм**.

Кількість схем обмежена, але завдяки їхній різноманітній комбінаториці можна отримати необмежену кількість різних конфігурацій концептуальних (семантичних) мереж. Це можуть бути мережі-у-мережах, де ті ж самі схеми застосовуються для структурування інформації на різних концептуальних рівнях і тим самим демонструють властивості свого роду поняттєвих фракталів [див.: 11].

Концептуальні мережі моделюють різні за обсягом поняттєві простори, які позначаються одиничними мовними знаками та їх угрупованнями, зокрема лексичними полями. Широкі поняттєві простори, відносно яких визначається значення конкретного мовного знака, відомі в когнітивній лінгвістиці як **домени** [12]. Нижче у якості приклада використання пропозиціональних схем для побудови концептуальної мережі використовується домен ОДЯГ (рис. 1).

У домені ОДЯГ поєднуються три основні предметні поняття: Y-виробник (дизайнер, фірма) робить X-одяг (*схема каузації*); Z-власник купує, вдягає, знімає, носить одяг (*схема контактної дії*). X-одяг захищає свого власника від впливу ззовні, прикрашає або не прикрашає людину (*схема контактної дії*). Кожне з трьох основних предметних понять розгортається завдяки низці пропозицій.

X-ПРЕДМЕТ ОДЯГУ має якісні ознаки – розмір, колір, матеріал, форму тощо; одяг буває зручним та незручним (*квалітативна схема*). Предмет одягу може бути парним (*квантитативна схема*), він знаходиться у певному місці на тілі людини (*локативна схема*), він може бути на іншому одязі або під ним (*локативна схема*). Одяг, який не носять, може десь висіти або лежати (*схема стану/процесу*). Таким місцем є зазвичай шафа. Один предмет одягу, наприклад, підтяжки, може тримати інший предмет одягу (*схема контактної дії*). Предмет одягу є цілим, що має свої частини (*схема партитивності*), які своєю чергою, наділені певними якісними та кількісними ознаками (*квалітативна та квантитативна схеми*). Предмет одягу або його частина може бути тотожним чи аналогічним іншому предмету одягу (*схеми тотожності/метаморфози й схожості/аналогії*). Предмет одягу або його частина може також метафорично уподібнюватися іншим предметам (*схема подібності/метафори*).

Y-ВИРОБНИК ОДЯГУ має власне ім'я (*схема персоніфікації*), він працює у якомусь місці (*локативна схема*), він наділений певними якісними ознаками, наприклад, він може бути відомим і невідомим, надійним тощо (*квалітативна схема*).

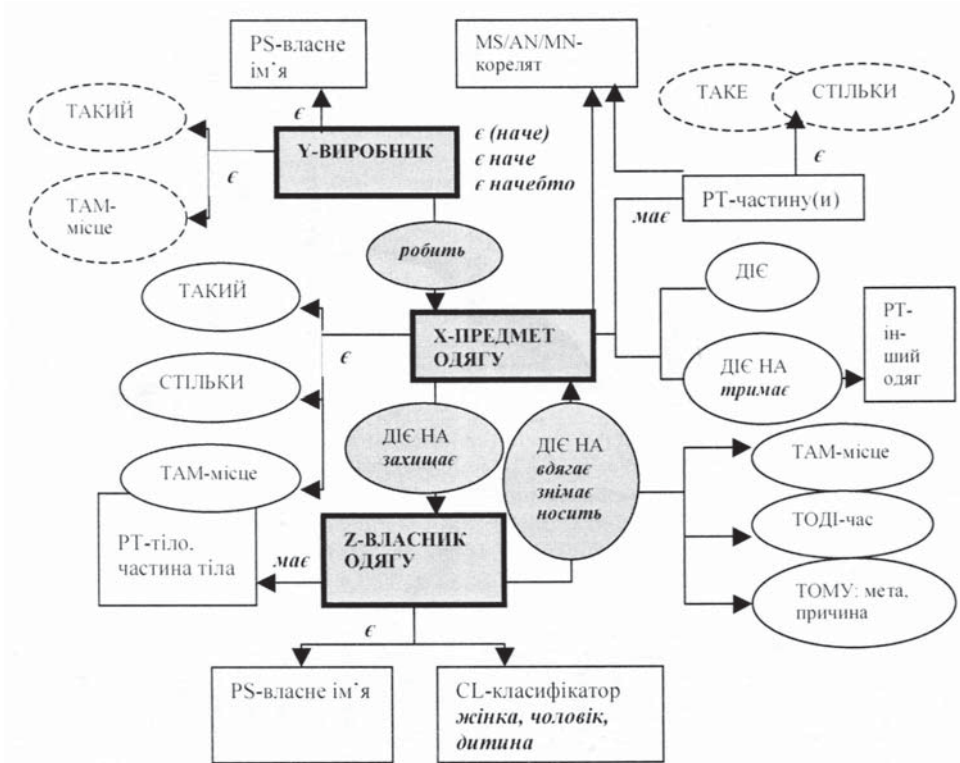

Рис. 1. Основа концептуальної мережі домену ОДЯГ

Z-ВЛАСНИК ОДЯГУ має різні частини тіла (*партитивна схема*), для яких призначений той чи інший одяг. У людини, що носить одяг, є власне ім'я (*схема персоніфікації*), вона належить до певного класу, тобто є жінкою, чоловіком або дитиною (*схема класифікації*). Власник одягу носить його з певною метою, з тих чи інших причин, наприклад, для захисту від холоду, вітру чи сонця (*контактна схема + стимул*). У різних місцях – дома, на роботі, на вечірці – носять різний одяг (*контактна схема + локатив*). Різним є також одяг, який носять у різний час – взимку чи влітку, під час занять спортом чи під час певної події (*контактна схема + темпоратив*).

Концептуальна мережа домену ОДЯГ є багатофункціональною; вона структурує: 1) інформацію, представлену за допомогою одиниць **тематичного лексичного поля** (ТЛП), конституйованого тематично близькими іменниками (це назви самого одягу та його частин, назви частин тіла, на яких носиться одяг, назви місць, де носять спеціальний одяг тощо); 2) інформацію, представлену за допомогою одиниць **асоціативного лексичного поля** (АЛП), що містить слова, які належать до різних частин мови і називають як тематично близькі предмети, так і їх якісні, кількісні та акціональні характеристики; 3) інформацію, котра формує **лексичне значення** кожної з одиниць ТЛП; 4) інформацію, яка виводиться у зовнішню форму мовного знака; ця інформація є мотиватором, **внутрішня форма знака** як один із фрагментів його лексичного значення. Розглянемо приклади, які демонструють структуру інформації у внутрішній формі номінативних одиниць тематичного лексичного поля ОДЯГ.

*

X-ПРЕДМЕТ ОДЯГУ:

- **квалітативна схема** «X є TAKE (форма, довжина, матеріал тощо)»: *вузька спідниця, міні-спідниця, драпове пальто, твідовий піджак*;
- **квантитативна схема** «X є СТІЛЬКИ»: *черевики «пара»*;
- **локативна схема₁** «X є ТАМ-місце (інший предмет одягу)»: *верхній одяг*;
- **локативна схема₂** «X є ТАМ = походить ЗВІДТИ (регіон)»: *шапка-кубанка*;
- **схема стану/процесу** «X/AG-агенс діє»: *шльопанці, чоботи-скороходи*;
- **схема контактної дії** «X/AG-агенс діє на РТ-пацієнс»: *підтяжки*;
- **схема партитивності₁** «X/WH-ціле (не) має PR-частину»: *брючний костюм, безрукавка*; «X/WH-ціле має ТАКУ PR-частину»: *туфлі на високих підборах*; «X/WH-ціле має СТІЛЬКИ PR-частин»: *двобортний піджак*;
- **схема партитивності₂** «X/WH-ціле має СТІЛЬКИ PR-частин/конститутивів»: *костюм-трійка*;
- **схема тотожності** «X/CV-компаратив є /наче/ MS-корелят»: *спідниця-брюки*;
- **схема схожості** «X/CV-компаратив є наче AN-корелят» *чоботи-панчохи*;
- **схема подібності₁** «X/CV-компаратив є начебто МТ-корелят»: *спідниця-олівець*;
- **схема партитивності₁ + схема подібності₂** «X/WH-ціле має ТАКУ PR-частину → «PR-частина=CV-компаратив є начебто МТ-корелят»: *кофта з V-образним вирізом*.

*

Y-ВИРОБНИК одягу

- **схема персоніфікації₁ + схема каузації** «Y/ID-індивід є PS-персоніфікатор (ім'я)» → «Y/CR-каузатор робить X/FT-фактив»: *адідаси (спортивні туфлі фірми Адідас), блумери (шаровари від дизайнера Аманди Блумер)*.

*

Z-ВЛАСНИК ОДЯГУ:

- **схема партитивності₃ + локативна схема₃** «Z/WH-ціле має PR-частину (частина тіла)» → «X є ТАМ-місце=PR-частина (тіло, частина тіла)»: *нагрудник, наколінники*;
- **схема класифікації + схема власності** Z/ID-індивід є CL-класифікатор» → «Z/OW-власник має X/OD-власність»: *чоловічі черевики, жіноче пальто, дитячий одяг*;
- **схема персоніфікації₂ + схема власності + схема схожості₂** «Z₁/ID-індивід є PS-персоніфікатор (ім'я)» → «Z₁/OW-власник має X₁-власність» → «X₂/CV-компаратив є наче X₁/AN-корелят»: *будьонівка (шапка), блюхери (короткі чоботи), велінтони (високі чоботи)*;
- **схема контактної дії₂** «Z/AG-агенс діє на (надіває, знімає) X/РТ-пацієнс»: *пуловер, накидка*;
- **схема контактної дії₃ + локатив₃** «Z/AG діє на (носить) X/РТ-паціє ТАМ-місце»: *домашній халат*;
- **схема контактної дії₃ + темпоратив** «Z/AG-агенс діє на (носить) X/РТ-паціє ТОДІ-час (пора року, погода)»: *зимове пальто, дощовик*;
- **схема контактної дії₃ + мета/причина** «Z/AG-агенс діє на (носить) X/РТ-пацієнс для/з-за ТОГО-мета/причина» (вид діяльності, захист від чогось та ін.): *кросівки, сонцезахисні окуляри*.

*

Цілісна модель-мережа домену ОДЯГ може розгортатися «вглиб» шляхом деталізації інформації про допоміжні предметні поняття – про частини одягу, про місце, час та причину його носіння, про те, з чим порівнюється одяг тощо. Ця інформація структурується за допомогою тих же самих пропозиціональних схем.

Б) Автономна динаміка системи. Когнітивні операції. Можна припустити, що автономна динаміка поняттєвої системи забезпечується когнітивними операціями. У когнітивній психології низка таких операцій (ротація образу, сканування, зсув, заповнення контурів образу, зумінг) були описані в роботах Р. Шепарда і Л. Купер [13]. У когнітивній лінгвістиці аналогічні операції (фокусування, перспективізація, специфікація, висвітлення) та їхні варіанти виявив Р. Ленекер у семантиці мовних одиниць [12]. Когнітивним операціям присвячена також теорія перспектив (Vantage Theory) Р. МакЛорі [14], який вивчав назви кольорів. Він відзначає, що в категорії кольору наявні три поняттєві *координати* – відтінок спектра, яскравість та освітленість. В індоєвропейських мовах у якості основної координати, або *перспективи*, виступає відтінок спектра, а яскравість та освітленість є підпорядкованими поняттями. У мовах же індіанців Америки основним поняттям може бути яскравість або освітленість, а відтінок спектра відіграє підпорядковану роль. Це спостереження приводить до узагальнення: існує множинність варіантів побудови ієрархічної моделі *поняттєвої категорії*. Тобто, побудова ієрархічних таксономій передбачає множинність вибору того, що буде залишено на задньому плані, а що висунуто на передній план у якості більш значущого поняттєвого фокуса.

У мові існує багато прикладів того, як на основі тієї ж *концептуальної моделі*, що є структурою «бази даних», завдяки когнітивним операціям можна отримати декілька *когнітивних моделей*, в яких представлений результат застосування тієї чи іншої когнітивної операції до певної концептуальної моделі [15]. Найближчий приклад – дійсний та пасивний стани як результат застосування операції висвітлення до пропозиціональних схем контактної дії та каузації (*Іван виростив сад*: висвітлений каузатор. – *Сад вирощений Іваном*: висвітлений фактив). Одним із прикладів перетворення концептуальної моделі на когнітивну є також перетворення неієрархічної *моделі домену* (див. рис. 1) на ієрархічну *модель поняттєвої категорії*. Якщо домен є основою тематичного та асоціативного лексичних полів (ТЛП і АЛП), то поняттєва категорія є основою *лексико-семантичного поля* (ЛСП), до складу якого входять слова однієї частини мови, упорядковані за родо-видовою ієрархією, представленою пропозиціональною схемою класифікації. По-перше, у разі перетворення концептуальної моделі домену ОДЯГ у когнітивну модель поняттєвої категорії ОДЯГ на роль координат як понять, значущих для побудови моделі категорії, можуть бути обрані будь-які характеристики, пов'язані із самим одягом, його володарем чи виробником (ОДЯГ: «для тіла – для голови – для ніг», «літній – зимовий – демісезонний», «верхній – нижній», «жіночий – чоловічий – дитячий», «для роботи – відпочинку – урочистості» та ін.). По-друге, структура категорії буде мінятися залежно від того, яка з координат ставатиме перспективою, тобто суперординатним, родовим таксоном на тому чи іншому рівні поняттєвої ієрархії (рис. 2а, б).

Рис. 2а. Концептуальна мережа поняттєвої категорії ОДЯГ (варіант 1)

Рис. 2б. Концептуальна мережа поняттєвої категорії ОДЯГ (варіант 2)

Вибір координат з можливих варіантів, наявних у концептуальній мережі домену, а також вибір перспективи з-поміж координат залежить від соціальної значущості певних понять, яка може суттєво відрізнятися в різних мовних спільнотах. Отже, можна стверджувати, що дані мови дозволяють говорити про мислення як нелінійну систему, де можлива реалізація множинності різних режимів функціонування, які залежать від початкового стану параметрів системи та зовнішніх впливів, у якості котрих можуть виступати різні чинники, зокрема культурні стереотипи.

Список літератури

1. Князева Е. Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2005. – 240 с.
2. Петров О. А. Введение в синергетику живых систем / О. А. Петров, Л. К. Панина. – СПб : Наука, 2005. – 101 с.
3. Nanny M. Form miming meaning : iconicity in language and literature / M. Nanny, Fischer O. (eds.) . – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – xxxvi + 443 p.

4. Малинецкий Г. Г. Рефлексия, психология и нелинейная динамика / Г. Г. Малинецкий; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://keldysh.ru/departments/dpt_17/gmail/gpu.html
5. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ : типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. – 1999. – Вип. 11. – С. 3–17.
6. Жаботинская С. А. Лексическое значение : принципы построения концептуальной сети / С. А. Жаботинская // Pstyga A. (red.) Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005. – S. 53–62.
7. Жаботинская С. А. Концептуальная модель словаря-тезауруса и гиперболические самоорганизующиеся карты / С. А. Жаботинская // Вторая международная конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – СПб : Филологический факультет СПбГУ, 2006. – Т. – 1. – С. 272–273.
8. Жаботинская С. А. Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии / С. А. Жаботинская // Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства; [До 70-річчя професора В. В. Левицького]. – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 357–368.
9. Жаботинская С. А. Ономазиологические модели и событийные схемы / С. А. Жаботинская // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2009. – № 837. – С. 3–14.
10. Fillmore Ch. The case for case / Ch. Fillmore // Bach E., Harms R. T. (eds.). Universals in linguistic theory. New York : Holt, Rinehart & Wilson, 1968. P. 1–88.
11. Жаботинская С. А. Геометрия смысла : концептуальные модели языка и фрактальные формы / С. А. Жаботинская // Первая российская конференция по когнитивной науке : Тезисы докладов. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2004. – С. 85–87.
12. Langacker R. W. Cognitive grammar. A basic introduction / R. Langacker. – New York : Oxford University Press, 2008. – x+ 562 p.
13. Shepard R. N. Mental images and their transformations / R. N. Shepard, L. A. Cooper. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1986. – ix+ 364 p.
14. MacLaury R. E. Vantage theory / R. MacLaury // Taylor J., MacLaury R. E. (eds.). Language and the cognitive construal of the world. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1995. – P. 231–276.
15. Жаботинская С. А. Модели репрезентации знаний в контексте различных школ когнитивной лингвистики : интегративный подход / С. А. Жаботинская // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 848. – С. 3–14.

**LEXICAL FIELDS
AND NON-LINEAL DYNAMICS OF COGNITIVE STRUCTURES**

Svitlana ZHABOTYNSKA

*Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy,
department of English philology,
Shevchenko Blvd., 81, 18031 Cherkasy, Ukraine,
tel.: (+380472) 36-03-22, e-mail: glavlab@mail.ru*

This paper draws a parallel between the human mind and a non-linear self-organizing system. This parallel is supported by the data of natural language which, being iconic to the human thought, provides its partial exteriorization. The two major properties of a non-linear self-organizing system – its spontaneous construing from a number of elementary structures, and multiple potential results of such construing – are exemplified with conceptual structures that arrange lexical fields of different types: thematic, associative, and lexical semantic.

Key words: thought, language, non-linear system, propositions of the basic frames, conceptual model, cognitive operations, lexical fields.

УДК 81:39

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ І ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЮВАННЯ

Олексій В. ЮДІН

*Кафедра славістики
Відділ славістичних Східно-Європейських досліджень
Університету Гента
Rozier 44, 9000 Гент, Бельгія
tel.: +32/(0)9/264.78.63; fax.: +32/(0)9/264.38.10*

Досліджено проблеми, пов'язані з використанням «когнітивної дефініції» щодо аналізу сучасних дискурсів. Подано історичний нарис розвитку західної і східної версій етнолінгвістики. Особливу увагу присвячено методології, яку використовує Єжи Бартмінський – автор ідеї «когнітивної дефініції». Показано вплив дискурсів на семантику ідеологічно навантажених лексем. Також розглянуто інші методологічні питання, які виникають у процесі опрацювання концепції контрастивного аксіологічного словника, зокрема, питання рівнів аналізу текстового матеріалу.

Ключові слова: аксіологія, етнолінгвістика, дефініювання, когнітивний, дискурс.

1. Етнолінгвістика в англо- і франкомовних країнах. Етнолінгвістику в сучасних слов'янських країнах зазвичай визначають у найширшому значенні як науку, що займається дослідженням зв'язків між мовними і культурними явищами [15; 33; 12; 6; 10; 11]. Проте за цим загальним визначенням приховуються достатньо різномірні напрями, існування яких робить слухним зауваження М. Жолковського, який характеризував етнолінгвістику як «широку дослідницьку галузь інтердисциплінарного характеру з досить неточними межами» [33, с. 95]. Про це ж 30 років тому говорила Ж. Фрібур у доповіді із симптоматичною назвою «Дві етнолінгвістики?» [23, с. 31]; порівняймо також три основні існуючі концепції етнолінгвістики, які виокремив тоді ж С. Арутюнов [13]. Втім, із того часу франкомовна (а ще раніше – англomовна) етнолінгвістика в західному науковому світі майже зникла (а те, що залишилося, подекуди звелось до вивчення діалектів екзотичних племен і народностей). У слов'янських країнах вона однак продовжує розвиватися. Один потужний етнолінгвістичний центр діє зараз у Польщі, декілька – у Росії, послідовники цього напрямку є в Білорусі, Болгарії, Сербії, Україні. Окремі прихильники слов'янської етнолінгвістики є також серед славістів Бельгії, Великобританії, Франції, Швейцарії, США.

Етнолінгвістика (або антропологічна лінгвістика) як науковий напрямок зародилася на початку ХХ ст. у США (хоча її витоки вбачають уже в працях Й. Г. Гердера і В. фон Гумбольдта). Початок етнолінгвістики пов'язують з іменем знаменитого американського етнолог німецького походження Ф. Боаса (F. Boas), який зробив своєрідний теоретико-методологічний переворот в етнології. Передумови етнолінгвістичного підходу, які були порушені в працях Ф. Боаса, згодом розвинув його учень Е. Сепіра (E. Sapir), а підхід останнього перейняв і радикалізував уже послідовник Е. Сепіра

Б. Л. Уорф (B. L. Whorf). Надалі в США етнолінгвістика успішно розвивалася протягом декількох десятиліть (особливо в 50-і роки). Назву лише такі імена, як Х. Хойєр (H. Hoijer), Д. Лі (D. Lee), К. Клакхон (C. Kluckhohn), Ч. Вьоглін (C. F. Voegelin), З. С. Харріс (Z. S. Harris). У межах етнолінгвістики розглядалася й етнографія мовлення Д. Хаймза (D. Hymes). Наприкінці вісімдесятих років ця дисципліна в США фактично розпалася на кілька окремих напрямків, а сам термін уживався дуже рідко (див.: Кабакова 1993).

Друге життя етнолінгвістики пов'язано зі Старим Світом (втім, серед родоначальників етнолінгвістичного підходу європейські, а особливо польські, дослідники називають також Б. Маліновського), зокрема із Францією (*проте, у 80 – 90-х рр. етнолінгвістика в цій країні також здала свої позиції*; див.: [3]).

2. Етнолінгвістика в слов'янських країнах. З 70-х років окремі галузі етнолінгвістики розвиваються в Польщі (школа Є. Бартмінського) і в СРСР (школа М. Толстого). У СРСР/Росії існували й існують різні версії етнолінгвістики, не пов'язані безпосередньо з етнолінгвістикою М. Толстого, наприклад, запропонована О. Гердом. Вони, як і різноманітні версії російської лінгвокультурології, розглядатися тут не будуть. З американською етнолінгвістикою східноєвропейську найчастіше ріднить лише назва й визнання спільного коріння. Якщо дисципліна в її початковій версії була пов'язана, головню, із вивченням мов американських індіанців і принципово відмовлялася від розгляду генетичних аспектів мови й культури, задовольняючись синхронічним описом, то основні риси етнолінгвістики у версії М. Толстого – це перенесення лінгвістичних (по суті – загальносеміотичних) методів на дослідження народної культури слов'ян у поєднанні з акцентом на історичному і генетичному аспектах досліджень. Для М. Толстого «етнолінгвістика є розділом мовознавства або – ширше – напрямом у мовознавстві, що орієнтує дослідника на розгляд співвідношення й зв'язку мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості, їх взаємозалежності й різних видів їх кореспонденції» [10, с. 27]. У тій самій праці він говорить про етнолінгвістику в широкому й звуженому розумінні. У першому випадку вона «містить у собі діалектологію, мову фольклору й частину історії мови, пов'язану з історичною діалектологією й культурною та етнічною історією народу, нарешті, майже всі аспекти вивчення мови як соціального явища» [10, с. 32]. У вузькому розумінні етнолінгвістика – галузь мовознавства, «яка ставить і вирішує проблеми мови й етносу, мови й культури, мови й народного менталітету, мови й міфології тощо» [10, с. 34]. Зараз у цьому напрямку (на відносно «синхронічному» діалектному матеріалі) працює, зокрема, тісно пов'язана з толстовською школою етнолінгвістична група учнів О. Л. Березович в Уральському університеті (Єкатеринбург). Однак для всіх цих варіантів центральною є проблематика співвідношення мови й культури, причому з явним акцентом на культурі традиційній, народній.

Впливом поглядів М. Толстого був значною мірою зумовлений стан і польської етнолінгвістики, серед найвидатніших представників якої варто назвати Є. Бартмінського із Любліна. Але при цьому специфіка польських досліджень достатньо відчутна. Багато в чому вони протилежні московським, а точніше – взаємодоповнюються з ними.

Серед спільних рис російської і польської версій етнолінгвістики дослідно назвати згадану вище орієнтацію на переважне дослідження народної культури і

діалектної, некодифікованої мови. В обох випадках ідеєю, спільною для праць обох наукових колективів, було створення монументальних словників нового типу [8; 35]. Проте орієнтацію російських учених на широке зіставлення всіх слов'янських традицій і – якщо це можливо – реконструкцію на цьому ґрунті праслов'янського стану системи основних концептів народної духовної культури польські етнолінгвісти, які працюють у межах переважно своєї культури протягом останніх двох століть, зі своїми російськими колегами не поділяють. Обидві школи – М. Толстого й Є. Бартмінського – зацікавлено стежили за працями одна одної, тісно контактували й – в особі своїх провідних представників – відгукувалися в пресі на діяльність колег. Про специфіку московської етнолінгвістики, див.: [10; 8], а також численні публікації представників школи у виданнях Інституту слов'янознавства РАН тощо. Я зупинюся тут докладніше на люблінській школі.

3. Люблінська етнолінгвістика. Центральним (але не єдиним) предметом вивчення для польських етнолінгвістів є, як уже було сказано, народна культура. Головним своїм завданням вони вважають реконструкцію традиційної, «найвної», використовуючи запозичений поляками термін Ю. Апресяна, картини світу й людини. Головним (але знову-таки не єдиним) джерелом відомостей про цю останню визнається природна мова в її народно-розмовній, діалектній іпостасі, якій відповідає мовна картина світу. Остання – це «сукупність суджень про властивості й способи існування об'єктів позамовної дійсності, суджень, тією або іншою мірою закріплених у мові, що містяться у значеннях слів або імплікуються цими значеннями» [20, с. 72]. Поряд із мовою інформація черпається з даних інших кодів традиційної культури, проте польські етнолінгвісти все ж таки залишаються насамперед мовознавцями – з огляду як на предмет аналізу, так і його методи, теоретичне оснащення.

Найважливішою формою роботи на її сьогоденішньому етапі є укладання великого етнолінгвістичного словника, покликаною якщо не розв'язати остаточно завдання згаданої реконструкції, то хоча б максимально до неї наблизитися. Ідеться про «Словник народних стереотипів і символів» [35].

Задум словника виник у його редактора Є. Бартмінського ще на початку 70-х років. Тоді йшлося про створення словника мови (точніше – стійких зворотів, формул) польського пісенного фольклору. У 1980 роках був виданий пробний випуск словника зі зміненою назвою («Словник народних мовних стереотипів») і відповідно – зі зміненою концепцією. Остання еволюціонувала й далі: одиницями опису стали вважати вже не слова або словесні формули мови фольклору, а одиниці плану семантики. Як пише редактор у передмові до першого тому, «основними одиницями, представленими в SSiSL, є не слова (як у мовних словниках) і не відповідні їм реальні об'єкти (як в енциклопедіях), а семантичні кореляти, що стоять між словами й об'єктами, інакше кажучи – суспільні уявлення про предмети. Словник має ідеографічний характер. Ми вважаємо, що ці уявлення доступні завдяки даним, які містяться у мові й текстах, а також (що виходить за межі дотеперішніх зразків мовного словника) використанню записів вірувань й описів дій. Ці уявлення, що відповідають значенню в певному розумінні цього терміна, мають стереотипний характер і зазвичай символічні. Разом із лексикою, граматиною й сукупністю прагматичних правил вони складають мовну картину світу досліджуваної культури» [34, с. 14].

Одним із ключових концептів майбутнього словника стало винесене в його заголовок поняття **стереотипу** [14]. Під стереотипом у найбільш загальному значенні польський дослідник розуміє «уявлення про предмет, оформлене в певній суспільній рамці і таке, що визначає, чим цей предмет є, як він виглядає, як діє, як його трактує людина тощо, при цьому уявлення, закріплене в мові, доступне через мову і таке, що стосується колективного знання про світ» [34, с. 9]. Раніше Є. Бартмінський також писав про стереотипи як про «стабілізовані у культурі й мові характеристики предметів, що співвідносяться з назвами» [15, с. 20]. Наведу ще одне з його визначень: стереотип – це «суб'єктивно детерміноване уявлення про предмет, у якому співіснують описові й оцінні ознаки і яке є результатом тлумачення дійсності в межах соціально вироблених пізнавальних моделей»... [1, с. 7]. Стереотип – це сукупність рис, приписана об'єкту, що творить його мовно-культурний образ [20, s. 364; там само, с. 386-387, докладна бібліографія європейських і зокрема польських досліджень проблеми). Отже, стереотип певного явища – це те, що будь-який пересічний мовець відразу згадає, якщо його розбудити серед ночі. Стереотип є вираженим у сукупності стійких суджень природною мовою (на зразок «блондинки нерозумні», «японці працюють», «кішки ловлять мишей» і т.ін.), які, розглянуті з формального боку, становлять для Бартмінського одну з категорій мовних стереотипів (а також – в іншому плані реальності – ментальних, що, втім, у концепції Є. Бартмінського, на відміну від точки зору московських етнолінгвістів – див.: [9, с. 49-50] – суттєво не розрізняється: ментальний план, по суті, отожднюється із семантикою). Мовні стереотипи, таким чином, – це складні одиниці, семантично або формально стабілізовані, що закріплені й регулярно відтворюються в мовному узусі (конвенціоналізовані).

Таке розуміння стереотипу, зрозуміло, розходиться із загальноприйнятим, і насамперед, навіть не змістовно (термін цей надзвичайно багатозначний і використовується багатьма науками), а через відсутність зазвичай приписуваних цьому слову негативних конотацій (порівняймо заклики «звільнитися від стереотипів», негативну оцінку «стереотипного мислення» і т. п.). Серед джерел теорії Є. Бартмінського – концепція так званої жорсткої референції американського філософа мови Хіларі Патнема (Putnam 1975), американська когнітивна лінгвістика й психологія [4; 5; 27; 26; 28], див. про це також: [25; 30; 24] та ін., семантика Анни Вежицької [36] та інші праці дослідниці.

З когнітивістами й А. Вежицькою етнолінгвістику Є. Бартмінського особливо ріднить увага до **типового й прототипного** в мові й культурі. Власне типове й прототипне в народній культурі як основу її картини світу й покликаний у першу чергу описати «Словник народних стереотипів і символів». Для цього служить розроблений Є. Бартмінським особливий тип словникової дефініції, яка одержала назву когнітивної. Її обґрунтуванню редактор словника присвятив роботи: [16; 17]. Когнітивною він називає дефініцію певного явища з погляду пересічного, звичайного носія мови, яка моделює стійкий зміст, що асоціюється з цим явищем у широких культурних сферах, масовій народній свідомості. Зміст цієї дефініції закріплений в так званому мовному стереотипі явища. Межі такої дефініції відкриті, а ознаки, що в ній наводяться, можуть належати до своєї категорії більшою або меншою мірою (градаційна належність див.: [12, s. 106–107]). Дефініція такого типу відтворює зафіксовані мовою способи «наївного» пізнання людиною навколишнього світу. У її основу покладене розуміння

значення слова як форми інтерпретації людиною світу. Це дає змогу вивчати способи представлення світу, відбиті в мові. Така дефініція містить аналіз великого корпусу контекстів досліджуваного поняття (як власних вибірок, так і даних наявних електронних корпусів), розгляд традиційних словникових дефініцій, а також практичне анкетування великих груп мовців відповідно до спеціально розроблених анкет. Роботи за цією методологією вже давно ведуться в Любліні й інших містах, вони тривають і сьогодні.

Ядром цього типу дефініції є експлікація поняття відповідно до стандартного набору так званих «фасет» (які до певної міри відповідають лексичним функціям певного слова). До експлікації додають повну документацію, яку вважають частиною самої дефініції. Цей метод, що був розроблений у 90-их роках у Любліні, сягає методу опису лексичних функцій Ю. Апресяна та інших подібних моделей, породжених у межах структуралістського мовознавства. Про джерела, переваги й недоліки такої докладної детальної системи ознак див: [9, с. 52-53]. Сьогодні існують й інші подібні методи, наприклад, метод тезаурусних функцій С. Нікітіної.

4. Аксіологічний словник: труднощі дефініювання. Ті ж самі методологічні принципи Є. Бартмінський свого часу запропонував застосувати для створення ще одного масштабного лексикографічного проекту – Польського аксіологічного словника. Початкова ідея словника сформувалася в Любліні ще у 80-90-их роках. Протягом більш ніж двох десятиліть там було видано низку підготовчих матеріалів, зокрема докладний проспект зі списком словникових статей, а також збірники «Назви цінностей. Лексико-семантичні дослідження» (1993) [19], «Мова в колі цінностей» (2003) [23; 24; 30] та ін. і низка статей Є. Бартмінського та його учнів, де описані цінності, представлені у польській мові й культурі. Концепцію й перспективи словника обговорювали на засіданнях очолюваної Є. Бартмінським Етнолінгвістичної комісії Міжнародного комітету славістів, а також на зборах і конференціях ініційованого ним наукового конвєрсаторію EUROJOS («Językowy obraz świata Europy», «Європейська мовна картина світу»), цикл міжнародних конференцій під егідою Інституту славістики Польської Академії Наук, метою якого є опрацювання методології опису «аксіологічних понять»¹.

Із самого початку як можливий спосіб опису понять в аксіологічному словнику Є. Бартмінський запропонував вище згадану «когнітивну дефініцію», див., зокрема, [17]. Цей метод дав хороші результати на фольклорному матеріалі (тобто на відносно обмеженому корпусі текстів), що можна побачити на прикладі перших випусків «Словника народних стереотипів і символів», підготованих люблінським колективом етнолінгвістів. Коли близько 10 років тому ідея польського аксіологічного словника трансформувалася у проект аналогічного спільнослов'янського [2] (а не так давно

¹ Тут варто згадати деякі недавні конференції із циклу EUROJOS («Етнолінгвістика і лексикографія», квітень 2009, Ополе, організатор проф. Войцех Хлебда, і «Етнолінгвістика і емпіричні методи», червень 2009, Вроцлав, організатор проф. Міхаель Фляйшер), присвячені інтерпретації інформації, яку отримують відповідно зі словникових дефініцій і з анкетних досліджень. Ще одна, вже п'ята конференція під назвою «Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów» («Цінності в мовно-культурній картині світу слов'ян та їх сусідів») відбулася в Любліні в вересні 2010 р.

навіть «європейського») словника ми запропонували також скористатися цією дефініцією.

Однак перші ж аналізи просторових і «державних» концептів, проведені мною при підготовці матеріалів до запропонованого словника, показали, що за необхідності залучити нескінченно різноманітний дискурсивний (літературно-письмовий) матеріал Нового й Новітнього часу, «когнітивна дефініція» у її «класичному» вигляді стає фактично нездійсненною через те, що неймовірно зростає обсяг текстів і відповідно – трудомісткість. Обмеження ж матеріалу неминуче викликає питання про критерії вибірки й вірогідності результатів².

Додаткові труднощі застосування когнітивної дефініції до нефольклорних текстів пов'язані зі складністю, або навіть неможливістю розпізнання істинних авторських інтенцій. Про текст нерідко важко щось сказати хоча б на рівні: говорить автор правду (або щиро помиляється) або він свідомо спотворює факти, переслідуючи якісь приховані цілі? чого автор дійсно хоче досягти своїм текстом? якими є справжні приховувані або, навпаки, демонстровані, протє фальшиві інтенції?). Але у випадку «сучасних» письмових текстів (на відміну від усних фольклорних) (розпі)знання авторської інтенції є надзвичайно важливим для реконструкції аксіологічної бази тексту. Також буває проблематичним встановлення функції тексту в конкретній прагматичній ситуації його виконання. Наприклад, зрозуміло, що той самий заклик, надрукований у газеті, написаний на листівці, яку наклеїли на стіні, переданий по радіо або проголошений на мітингу, може мати зовсім різний вплив на реципієнта й, по суті, виконувати різні функції. І навіть в ідентичній ситуації авторські інтенції й, відповідно, функції цього закликун можуть бути різними: дійсне щире спонування, заклик до дії, бажання автора змінити власний статус у суспільстві або в якійсь організації, свідомо провокація... Усе це утруднює, якщо не унеможлиблює реконструкцію аксіологічної системи автора або репрезентованого ним дискурсу на базі лише письмових джерел.

Проблему, з одного боку, обмеження обсягу аналізованого матеріалу й вироблення методів дослідження й класифікації самих дискурсів, а з іншого – принципової (не)застосовності дефініції такого типу до (дуже) великих відкритих корпусів текстів, варто було б зробити предметом окремої дискусії в межах проекту «EUROJOS». Я поки що залишу її відкритою. Скажу тільки, що єдиним розумним рішенням мені здається розроблення методологічно коректних і чітких критеріїв відбору дискурсивних матеріалів із неозорого моря текстів, що репрезентують той або інший дискурс. Така вибірка не може й не має бути всеосяжною, але при цьому вона має містити всі найважливіші ознаки (як на формальному, так і на ціннісному рівні), що дають підстави виділити дискурс і відмежувати його від інших.

5. Дискурсивний матеріал: важливість. Утім, Єжи Бартмінський (очевидно, розуміючи згадані проблеми) неодноразово пропонував в усних виступах на конференціях взагалі вилучити спеціальні дискурсивні студії з набору методів досліджен-

² Зокрема, такі питання виникають при читанні праці Єжи Бартмінського й Гжегожа Жука про поняття рівності (Bartmiński, Żuk 2009), де автори обмежують коло текстових джерел приказками й вибіркою цитат з публіцистики. Це здається мені недостатнім – уже хоча б тому, що ці жанри представляють зовсім різні картини світу різних епох і різних типів світогляду – але не представляють їх цілком.

ня концептів у межах вивчення мовної картини світу, і зокрема, у разі підготовки аксіологічного словника, оскільки, на його погляд, «дискурсивна» інформація не є закріпленою в системі мови, а отже, і в зазначеній картині світу. Це зробило б дефініцію компактнішою, а матеріал – доступним для огляду³. Мені важко повністю погодитися із цим поглядом. У більшості випадків «системної» інформації дійсно цілком достатньо, однак при вивченні концептів ідеологізованих або ж таких, що викликають суспільну дискусію (наприклад, *демократія, гомосексуалізм, аборт, евтаназія, лібералізм, приватизація...*), можна легко виявити, що дискурсивна ідеологізація змінює базову семантику слова. Власне кажучи, «базовою» в певному суспільстві (і його словниках) вважають у такому випадку семантику, визначену домінантним у цьому суспільстві (або таким, що прагне до домінування) ідеологізованим дискурсом, що намагається, з одного боку, опертися на загальну «картину світу» (якій відповідає дискурс загальновідомих банальностей, «здорового глузду», *common cultural ground*), а з іншого – впливати на цю картину, а саме, непомітно для реципієнта панівного дискурсу модифікувати її в тій частині, що потрібна для легітимізації цього дискурсу (що є одним із розповсюджених способів мовленнєвої маніпуляції масовою свідомістю в пропаганді, рекламі й т. ін.). А саме такі суспільно важливі концепти часто потрапляють до списку лем аксіологічного словника. Те, що якесь поняття більшість представників того або іншого народу вважають важливим, істотним, таким, що стосується цінностей і заслуговує обговорення, ще не означає автоматичного входження відповідної (позитивної) цінності до певного «національного аксіологічного набору». З таким самим успіхом значна частина представників народу може вважати її «антицінністю». Конфлікти між правими й лівими, консерваторами й прогресистами, націоналістами й інтернаціоналістами/космополітами, релігійними й вільнодумними, що перебувають уже не перше століття в центрі суспільної дискусії західних країн, а тепер уже й значної частини світу, показують якнайкраще, наскільки розколотим може бути дискурсивний простір і як семантика (у широкому значенні терміна, тобто разом із конотаціями) навіть найпростіших слів може мінятися від одного дискурсу до іншого. Наприклад, звичайно, у всіх дискурсах слово *хустка* буде у своєму «системному» змісті означати приблизно те саме: «шматок тканини, яким жінка покриває голову через погодні умови, міркування моди і стилю, релігійні вимоги або етнокультурні традиції». Але якщо ми хочемо вийти за межі цього визначення, яке, по суті, не дуже відрізняється від звичайних словникових, і наповнити його реальним етнолінгвістичним змістом, нам доведеться опинитися в центрі бурхливої дискусії, яка вирує зараз у західноєвропейських країнах, де одна зі сторін вважає хустку символом підпорядкованого, приниженого положення жінки в ісламській культурі й, відповідно, бореться проти носіння хустки хоча б під час виконання державної служби, у державних школах і т. ін., – а інша сторона вважає цю ж хустку символом свободи вибору жінкою її культурно-релігійної ідентичності, символом права залишатися собою й розпоряджатися не тільки своєю головою, але й своїм життям – тобто, по суті, вважає право носити хустку повсюди символом справжньої емансипації замість нав'язуваної під її

³ Зауважимо, що при цьому Бартмінський і представники його школи активно використовують дискурсивну інформацію у своїх аналізах і навіть створюють власну класифікацію дискурсів [22].

видом асиміляції як нової форми суспільного утиску. Конотації слова *хустка*, його сполучуваність, контекстуальна синонімія й антонімія, функціонування – усе буде різним у цих протидіючих дискурсах, але ж саме ця інформація (про культуру й цінності, що представлені в мові) і є основним предметом етнолінгвістичного вивчення.

Отже, уникнути у роботі над проектом аксіологічного словника урахування дискурсивної інформації, що лежить в основі визначення конотацій слів і т.зв. профілів понять, звичайно, навряд чи вдасться. Більше того, для низки понять, таких, як наведені вище, їхні дискурсивні профілі можуть ставати як мінімум не менш важливими, ніж базова, «словникова» семантика, а їх «наївні», когнітивні дефініції в межах цих дискурсів будуть відрізнятися радикально. Порівняймо, наприклад, можливі реконструйовані «наївні» визначення *гомосексуалізму*:

– «содомія, протиприродний, перекручений, порочний, гріховний сексуальний зв'язок людей однієї статі, що спотворює Божественний задум людини, що розбещує суспільство, що підриває демографічну ситуацію й вимагає припинення, заборони, покарання»;

– «любовні стосунки між двома вільними людьми однієї статі, що можуть мати як результат шлюб і всиновлення дітей, що не обов'язково унеможливають релігійність і потребують державної й суспільної підтримки цих людей і їхніх співтовариств як соціально слабших і заземлених через забобони багатьох членів суспільства».

Якщо до рівня (мовної) картини світу відносити тільки базову «системну» семантику «сексуальні відносини між людьми однієї статі», то це надзвичайно збіднює дефініцію, значною мірою позбавляє її не тільки «когнітивності», але й елементарних конотацій. Допущення ж оцінних елементів неминує виводить аналіз на дискурсивний рівень (якщо ж дослідник це заперечує, то саме це заперечення демонструє його ангажованість, тобто показує, що свідомо або несвідомо він уважає власний варіант пануючого дискурсу єдиною правильною і можливою).

Зазначу також, що у випадку подібних концептів реконструкції **дискурсивних профілів** понять можуть виявитися значно важливішими за реконструкції **національних профілів**, тому що розходження в профілюванні виявляються яскравіше на рівні соціально-дискурсивних спільнот, аніж на рівні спільнот культурно-національно-мовних. Отже, і **міжнаціональне/міжмовне** зіставлення хоча б у деяких випадках може й має поступитися місцем **наднаціональному міждискурсивному**.

6. Дискурсивний матеріал: класифікація. Нарешті, перш ніж перейти від словникового й анкетного матеріалу до корпусного й текстового, варто визначитися з такими проблемами, як **інвентаризація й класифікація видів** (типів, жанрів...) **аналізованих дискурсів**; **виділення жанрів і родів окремих текстів**, що виступають у тих або інших дискурсивних межах; **визначення хронологічних меж дослідження й ступеня порівнянності** синхронних і різночасних **дискурсів** різних мов/культур. Залишивши для іншої роботи можливу класифікацію дискурсів останніх двох із половиною сторіч (яку можна продовжувати до нескінченності), звернуся тут до класифікації текстів, які мали б репрезентувати розглянуті дискурси.

Суб'єкт, який пише, завжди перебуває в межах певної бази культурних знань про світ, прийнятої ним системи цінностей і набору освоєних ним (або таких, що володіють ним) «дискурсивних машин». Відповідно до своїх явних або прихованих

інтенцій він створює повідомлення (тексти), призначені для більш-менш визначених адресатів, і такі, що виконують деякі функції (що збігаються або не збігаються з початковими авторськими інтенціями, а згодом переінакшуються завдяки змінам у культурній базі й аксіології реципієнтів – кожне покоління, як відомо, сприймає отриману у спадщину від минулого суму текстів по-іншому). Отже, можливою є класифікація повідомлень за принципом авторської інтенції, а також їхньої форми, змісту й прагматичної функції.

Інтенціональний аспект. Основні можливі інтенції повідомлення: «я хочу, щоб ти знав, що...» (інформаційна замітка або повідомлення, наукова стаття /особливо в сфері природничих і точних наук/, протокол...); «я хочу, щоб ти вірив, що...» (проповідь, реклама, агітаційні й пропагандистські тексти, зокрема художні, полемічна стаття...); «я хочу, щоб ти відчував, що...» (різною мірою художні тексти, особливо ліричні). Зрозуміло, одне повідомлення може мати (і зазвичай має) кілька інтенцій, одна з яких може домінувати. Можливі й протилежні інтенції («спростування знання», «ослаблення віри», «холодна нечутливість» /остання може бути характерна, наприклад, для постмодерністських текстів/). Очевидно, треба вводити категорії явної (експліцитної) і прихованої (імпліцитної) інтенції, притаманної тексту, хоча вони не завжди різні, а реконструкція останньої – досить ризикована справа для дослідника.

Функціональний аспект є близьким до інтенціонального й може з ним збігатися або не збігатися залежно від того, яким є прагматичний вплив тексту на слухача (досягає він чи ні авторських цілей), що спричиняє додатковий ефект.

Формальний аспект. Повідомлення існують у формі різного роду письмових і усних (а також записаних усних і прочитаних усно письмових) текстів, що дає змогу їх класифікувати відповідно до різновидів текстових/мовленнєвих жанрів. Тут ми знайдемо такі категорії, як промова/виступ, побутовий діалог, різні приклади професійної або соціальної конверсації, листівка, замітка, газетна/журнальна стаття, есе, офіційний документ, наукова стаття, анотація, резюме, приватний лист, щоденниковий запис, літературний твір (як призначений насамперед виконувати естетичну функцію, так і філософський, спрямований соціально, або відверто пропагандистський чи рекламний) і багато інших із подальшим дробленням класифікації.

Змістовий аспект є найважчим для формальної класифікації, оскільки семантика текстів є нескінченно різноманітною. У ньому можна виділити (звичайно, скоріше метафорично й заради зручності аналізу) кілька взаємозалежних рівнів, а саме:

– *рівень мовної семантики*, де розглядаються лексико-семантичні засоби вираження (мотиваційні й дериваційні моделі, синонімія, антонімія, гіпер- і гіпонімія, конотації, десемантизовані мовні метафори, стилістичне забарвлення мовних засобів...). Цей рівень найближчий до чисто формального. На ньому можлива реконструкція найменш усвідомлюваних змістових аспектів тексту, тобто загальної картини світу (картини слабо або неусвідомлюваної, «наївної», «глибинної», яка реконструюється без використання дискурсивної інформації і яка репрезентує омовлене знання про світ і категоризацію його явищ, що належать раннім станам суспільства або «здоровому глузду»);

– *рівень відносно стійких сполучень значень*, де можуть бути описані мовні/ментальні стереотипи, кліше, формули, не повністю десемантизовані метафори й т. ін.;

– *концептуальний рівень*, де виділяється інвентар стрижневих концептів і кон-

цептуально навантажених власних імен конкретного дискурсу (насамперед тих, що несуть у ньому особливе аксіологічне навантаження) і розглядається зміст, функціонування й взаємодія цих концептів, зокрема, їх специфічні дискурсивні конотації і сполучуваність. На цьому рівні (із використанням матеріалів попереднього) можлива, зокрема, реконструкція так званих «мовно-культурних образів» тих або інших культурно значущих об'єктів (порівняймо дефініції *кота* й *кося* в Я. Анушевича [12]). Тут дискурсивні розходження вже починають відігравати істотну роль через розходження у сполучуваності;

– *рівень ментальних моделей (mental models) цілих подій або ситуацій*. Ці моделі, будучи оцінними представленнями-інтерпретаціями конкретних подій і ситуацій (van Dijk і ін.), результатом безпосереднього досвіду окремого людського життя, не є, власне кажучи, елементами дискурсу, але можуть у ньому відбиватися й визначаються почасти більше загальними рівнями – ідеологічними міфами й системами переконань, а відтак, належать до плану дискурсивної семантики; ван Дейк називає їх посередником (*interface*) між суспільними переконаннями й дискурсом [35, с. 11];

– *рівень дискурсивних міфів і створюваних у їхніх межах стійких наративів* (порівняймо, наприклад, реконструйовані І. Сандомирською стереотипні «рассказы о Родине» [7]);

– *рівень приватної культурної й світоглядної бази (бази знань про світ) і систем переконань (systems of beliefs [van Dijk]), норм і цінностей* соціальної групи або суспільства, продукуючого і сприймаючого дискурс (тє в тексті, що як би саме собою зрозуміле для автора й членів його «референтної групи», але не очевидне або невідоме для інших людей); рівень прийнятих членами певного (що породжує цей дискурс) людського співтовариства ідей, думок, суджень, переконань, теорій (на загал – «соціальних репрезентацій», *social representation*), що визначають, серед іншого, конотації, а інколи й базову семантику ідеологічно навантажених концептів і зміст дискурсивних міфів на попередніх рівнях;

– *рівень спільної культурної й світоглядної бази і системи норм та цінностей (cultural common ground, тобто всі ті ідеї, які прийняті як загальні місця людського здорового глузду всіма носіями певної культури або культурного кола й не піддаються сумніву); із цього рівня визначається базова семантика й конотації більшості концептів, що не піддаються ідеологізації.*

Я торкнувся тут тільки в найзагальнішому вигляді кола проблем, пов'язаних із застосуванням когнітивної дефініції, що виникають при переході від аналізу словників і анкет до розгляду корпусів і збірок текстів. Вони вимагають інтенсивної методологічної дискусії, започаткувати яку був покликаний цей текст.

Список літератури

1. Бартминский Е. Этноцентризм стереотипа : результаты исследования немецких (Бохум) и польских (Люблин) студентов в 1993–1994 гг. / Е. Бартминский // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии : Тези конф. – М., 1995. – С. 7–9.
2. Березович Е. Л. Проект «Славянского аксиологического словаря». О создании исследовательской группы по разработке проекта аксиологического словаря / Е. Л. Березович // Język w kręgu wartości. Studia semantyczne / [Е. Л. Березович,

- Н. И. Зубов, П. Плас, А. В. Юдин]; pod. red. J. Bartmieskiego. – Lublin, 2003. – S. 456–458.
3. Кабакова Г. И. Французская этнолингвистика : проблематика и методология / Г. И. Кабакова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 6. – С. 100–113.
 4. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М., 2004
 5. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М., 2004.
 6. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М., 1990.
 7. Сандомирская И. Книга о Родине. Опыт анализа дискурсивных практик. (Wiener slawistischer Almanach. Sonderband 50) / Сандомирская И. – Wien.
 8. Славянские древности : этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2008. – Т. 1–4.
 9. Толстая С. М. Этнолингвистика в Люблине / С. М. Толстая // Славяноведение. 1993. – № 3. – С. 47–59.
 10. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995.
 11. Юдин А. В. Этнолингвистика / А. В. Юдин // Культурология. XX век. Энциклопедия. – Т. 2. – СПб. : Университетская книга, 1998. – С. 408–411.
 12. Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki / J. Anusiewicz. – Wrocław, 1995.
 13. Aroutiounov S. A. Objet de l'ethnolinguistique : B la frontière de la linguistique et de l'étude de la culture / S. A. Aroutiounov // Ethnolinguistique. Contributions théoriques et méthodologiques / [S. A. Aroutiounov]; ed. par F. Alvarez-Pereyre. – P., 1981. – P. 35–47.
 14. Bartmiński J. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III / [J. Bartmiński]; pod red. M. Basaja i D. Rytel. – Ossolineum, 1985. – S. 25–53.
 15. Bartmiński J. Czym zajmuje się etnolingwistyka? / J. Bartmiński // Akcent. Nr 4 (26). – Lublin, 1986. – S. 16–22.
 16. Bartmiński J. Definicja leksykograficzna a opis języka / J. Bartmiński // Słownictwo w opisie języka / [J. Bartmiński]; pod red. K. Polańskiego. – Katowice, 1984. – S. 9–19.
 17. Bartmiński J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji // Konotacja / [J. Bartmiński]; pod red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 1988.
 18. Bartmiński J. Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego. Projekt listy haseł do słownika aksjologicznego, «Język a kultura». T. 2. Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne/ [J. Bartmiński]; pod red. J. Puzyniny i J. Bartmińskiego. – Wrocław.
 19. Bartmiński J. Stereotypy językowe // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. 2. Współczesny język polski / [J. Bartmiński, J. Panasiuk]; red. J. Bartmiński. – Wrocław, 1993. – S. 363–387.
 20. Bartmiński J. Językowy obraz świata a spójność tekstu / Bartmiński J. // Teoria tekstu / [J. Bartmiński, R. Tokarski]; pod red. T. Dobrzyńskiej. – Ossolineum, 1986. – S. 65–81.
 21. Bartmiński J. Pojęcie ROWNOSĆI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim / J. Bartmiński, G. Żuk // Etnolignwistyka 21, 2009. – S. 47–67 (польська версія тексту, надрукованого німецькою мовою у томі: Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa, Frankfurt a. M., 2007).

22. *Fribourg J.* Deux ethnolinguistiques? / *J. Fribourg* // Ethnolinguistique. Contributions théoriques et méthodologiques / [J. Fribourg]; ed. par F. Alvarez-Pereyre. – P., 1981. – P. 19–31.
23. Język w kręgu wartości. Studia semantyczne / pod red. J. Bartmińskiego. UMCS, Lublin.
24. *Kalisz R.* Teoretyczne podstawy językoznawstwa kognitywnego // Podstawy gramatyki kognitywnej / [R. Kalisz]; pod red. H. Kardeli. – Warszawa, 1994. S. 65 – 76.
25. *Kardela H.* Tak zwana gramatyka kognitywna a problem stereotypu / H. Kardela // Etnolingwistyka. – T. 1. – Lublin, 1988. – S. 35–45.
26. *Lakoff G.* Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind / G. Lakoff. – Chicago; London, 1987.
27. *Lakoff G.* Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, 1980.
28. *Langacker R.* Wykłady z gramatyki kognitywnej / [R. Langacker]; pod red. H. Kardeli. – Lublin, 1995.
29. Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne / Red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska. – Lublin, 1993.
30. *Nowakowska-Kempna I.* Definiowanie znaczenia wyrażen w kognitywizmie. Wybrane zagadnienia // O definicjach i definiowaniu / [I. Nowakowska-Kempna]; red. J. Bartmiński, R. Tokarski. – Lublin, 1993. – S. 161–180.
31. Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich / red. J. Bartmiński. – Lublin, 1993.
32. *Putnam H.* Mind, Language and Reality / H. Putnam. – Cambridge, 1975.
33. Słownik etnologiczny. Terminy ogólne / pod red. Z. Staszczak. – Warszawa-Poznań, 1987.
34. Słownik stereotypów i symboli ludowych / pod red. J. Bartmińskiego. – T. 1. Zeszyt 1. – Lublin, 1996; – T. 1. Zeszyt 2. – Lublin, 1998.
35. van Dijk T. A. Dyskurs polityczny a ideologia / T. A. van Dijk // Etnolingwistyka. – T. 15. – Lublin, 2003. – S. 7–28.
36. *Wierzbicka A.* Lexicography and conceptual analysis / A. Wierzbicka. – Ann Arbor, 1985.

ETHNOLINGUISTIC STUDY OF FOLK CULTURE: THE PROBLEM OF DEFINITION

Aleksiej V. JUDIN

Russische taalkunde
Vakgroep Slavistiek en Oost-Europakunde
Universiteit Gent
Rozier 44, 9000 Gent, Belgium
tel.: +32/(0)9/264.78.63; fax.: +32/(0)9/264.38.10

The article concerns problems which occur when so-called “cognitive definition” is used in analyses of modern discourses. In the first part of the article a historical survey of the development of Western and Eastern versions of Ethnolinguistics has been given. Attention was paid to the methodology used by Jerzy Bartmiński, the founder of the idea of the “cognitive definition”. The influence of discourse on the semantics of ideologically important lexemes is shown. The author also examines other methodological questions which occur during the preparation of a contrastive axiological dictionary, and particularly the levels of analysis of textual material.

Key words: axiology, ethnolinguistics, definirovanie, cognitive, discourse.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРОБЛЕМА ДЕФИНИРОВАНИЯ

Алексей В. Юдин

*Кафедра славистики
Отделение Восточных Европейских исследований
университета Гента, Бельгия
tel.: +32/(0)9/264.78.63; fax.: +32/(0)9/264.38.10*

Статья посвящена проблемам, появляющимся, когда так называемая «когнитивная дефиниция» используется для анализа современных дискурсов. В первой части статьи дан исторический очерк развития западной и восточной версий этнолингвистики. Особое внимание посвящено методологии, используемой Ежи Бартминским, автором идеи «когнитивной дефиниции». Показано воздействие дискурсов на семантику идеологически нагруженных лексем. Автор также рассматривает другие методологические вопросы, возникающие при разработке концепции контрастивного аксиологического словаря, в частности, вопрос уровней анализа текстового материала.

Ключевые слова: аксиология, этнолингвистика, дефинирование, когнитивный, дискурс.

УДК 81'1'23:811.161.2

ЕМПІРИЧНІ Й ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МЕТОДИ У СУЧАСНІЙ КОГНІТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Світлана МАРТІНЕК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра загального мовознавства,
вул. Університетська, 1/343, 79602 Львів, Україна,
тел.: (+38032) 2394 756, e-mail:*

Розглянуто проблему застосування експериментальних методів у сучасних лінгвістичних дослідженнях. Особливу увагу приділено методу асоціативного експерименту як такому, що дає змогу експлікувати концептуальні структури свідомості носіїв мови й культури і перевірити релевантність результатів, отриманих шляхом інтроспекції.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, емпіричні методи, експериментальні методи, асоціативний експеримент.

Інтроспекція vs. емпіричні й експериментальні методи.

Лінгвістичні студії когнітивного напрямку спрямовані передусім на пошуки когнітивного аналога – відповідної концептуальної структури – для кожної мовної одиниці, що дає змогу по-новому підійти до аналізу багатьох мовних явищ. Проте формування сучасної наукової парадигми не лише відкриває перед дослідником нові перспективи, але й породжує чергові проблеми. Зокрема, таку проблему, що виникає у зв'язку зі зверненням до глибинних концептуальних структур у свідомості мовця, становить психологічна релевантність отримуваних експлікацій [пор.: 11], а відтак на перший план висувається проблема пошуку адекватних дослідницьких методів [див.: 2, 3].

Як ще недавно зазначав Дж. Ньюмен, у когнітивній лінгвістиці взагалі немає методології, яку вона могла б назвати своєю [21, с. XI]. Більшість висновків у дослідженнях когнітивного напрямку ґрунтується на лінгвістичній інтроспекції¹ вченого. І хоча лінгвістична інтроспекція, без сумніву, є продуктивним методом дослідження, який дає змогу отримати важливі результати (понад те, застосування будь-якого методу не може бути вільним від усвідомленого або неусвідомленого акту інтроспекції), необхідними є також емпіричні і / або експериментальні² підтвердження

¹ Нерідко інтроспекцію не відрізняють від інтуїції. Зокрема, І. Шатуновський пише: «... потужним джерелом знань про мову є інтуїція, інтроспекція, що відкриває нам здобуті шляхом несвідомої індукції узагальнення» [12, с. 19].

² Зазвичай під емпіричними методами розуміють опрацювання баз даних, наприклад, матеріалу, вилученого з корпусу певної мови. Емпіричні методи часто плутають з експериментальними, коли певні явища вивчають у спеціально вибраних або штучно створених умовах для встановлення закономірних зв'язків між ними або їхніх властивостей.

запропонованих дослідниками експлікацій. Так, Л. Талмі вважає, що результати, отримані шляхом лінгвістичної інтроспекції, мають корелювати з результатами, отриманими із застосуванням інших методів, зокрема із застосуванням корпусу певної мови або психолінгвістичного експерименту [23, с. 5].

Ці ідеї дедалі більше поширюються в сучасній американській і західноєвропейській когнітивній лінгвістиці, де існують дві протилежні тенденції: з одного боку, значна частина дослідників розглядає інтроспекцію як найкращий або навіть єдиний прийнятний метод для дослідження значення, а з іншого – існує маргінальна, проте дедалі зростаюча тенденція до застосування емпіричних методів, що є уживаними в інших когнітивних науках [див.: 17, с. 18]. Головним досягненням цієї останньої течії є поєднання потужної теоретичної бази когнітивної лінгвістики з відповідними емпіричними методами аналізу (зокрема методами кількісного аналізу мовних корпусів) [див.: 18, с. 92].

Потрібно зауважити, що в лінгвістиці вже існує добре розроблена методика проведення досліджень із залученням різного типу матеріалів для аналізу певних мовних явищ, яку польський дослідник С. Бартмінський запропонував ще в 1998 році [14, с. 66]. На думку вченого, лінгвістичний аналіз має спиратися на дані, вилучені з трьох найважливіших джерел: системи мови, матеріалів анкет і текстів – і верифіковані на ґрунті інтуїції дослідника [14, с. 66]. У такий спосіб проаналізовано, наприклад, стереотип ROSJANIN [15, с. 105-151]. Для аналізу були залучені дані системи польської мови (це синоніми і квазісиноніми слова *rosjanin*, гіпероніми і когіпоніми, деривати словотвірні і семантичні, фразеологічні одиниці тощо), результати анкетування студентів за 1990 і 2000 роки, а також тексти різних жанрів – від прислів'їв і анекдотів до класичної літератури і газетних статей. Така різноманітна джерельна база дала дослідникові змогу всебічно проаналізувати зазначений стереотип і виділити певні синдроми («російської душі», «радянської людини», володаря і невільника, носія специфічної і багатой культури, слов'янства, «азіатськості», а також зафіксувати появу нового синдрому – росіянина як європейця) у межах цього стереотипу.

Чим же відрізняється цей підхід від уже згадуваних підходів, прийнятих у новітній когнітивній лінгвістиці? Безумовно, він охоплює значно ширший матеріал. Як зазначає С. Бартмінський, дані, отримані з різного типу джерел, експлікують нетотожні комплекси ознак, хоча деякі з них і повторюються. Крім того, експлікація в анкетах і текстах рис унікальних або оказіональних не означає, що вони є випадковими: по-перше, одиничні риси можуть утворювати неявну категорію і належати, наприклад, до певного аспекту предмету (походження, вигляд, будова тощо); по-друге, ті риси, які на перший погляд здаються випадковими, можуть бути похідними від інших, які вважаються базовими, а отже, мають внутрішню мотивацію. «Усі такі одноразово засвідчені риси, узяті в їхній сукупності, – пише С. Бартмінський, – дають підґрунтя для відтворення фасетної структури уявлення про предмет...» [14, с. 67].

«Людський чинник» в експериментальних дослідженнях.

Проте навіть цей підхід не вирішує всіх дослідницьких проблем, і головна з них стосується принципів добирання матеріалу для дослідження. Якщо система мови надає нам матеріал відносно осяжний, то питання щодо обсягу конкретного корпусу

текстів³ або того, скільки і яких інформантів потрібно залучати до опитування, вимагає подальшого розроблення методично обґрунтованих принципів.

Запропонована Є. Бартмінським система анкетування, коли респонденти мають надати відповідь на запитання «Яким є типовий X?», є дуже подібною до керованого (коли експеримент відповідно програмує) і водночас ланцюгового (оскільки респондент надає більше, ніж одне визначення) асоціативного експерименту. Причому проблеми, які постають перед дослідником у процесі анкетування за запропонованою Є. Бартмінським схемою або у ході психолінгвістичного експерименту (вільний асоціативний експеримент, коли дослідник не встановлює певних правил і вимог для респондента, також не є винятком у цьому) до певної міри подібні.

Наприклад, О. Горошко виокремлює декілька чинників, що впливають на кінцеві результати асоціативного експерименту. Це, по-перше, форма проведення експерименту (усна або письмова, спосіб подання стимулів – по одному або списком тощо); по-друге, хто і як проводить експеримент (тобто поведінка експериментатора, його індивідуальні характеристики, настанови, яку він/вона дає респондентам тощо); по-третє, це обставини, за яких експеримент відбувається, – місце проведення, погодні тощо умови; по-четверте, валідність отриманих результатів, яка залежить від соціальних і психофізіологічних характеристик інформантів, а також їхнього психічного стану на момент проведення експерименту; нарешті, чималі труднощі викликає опрацювання отриманого матеріалу, який потребує подальшої формалізації й інтерпретації [3, с. 283–284].

Зазначені чинники є неоднорідними за своєю природою; зокрема, проблема інтерпретації експериментальних даних вимагає окремої уваги. Тому розпочнімо з тих чинників, що можуть вплинути на результати будь-якого опитування і, зокрема, асоціативного експерименту – соціальних і психофізіологічних особливостей респондентів, про які згадує О. Горошко.

Серед них надзвичайно важливим є чинник статі, оскільки жіночі і чоловічі реакції демонструють суттєві розбіжності не лише у кількісному, але й у якісному складі реакцій відповідно до того, які саме концептуальні структури вони експлікують і наскільки ці структури є психологічно вагомими для респондентів залежно від їхньої статі. Наприклад, стимул **кохання** викликав у чоловіків реакції *любов* 13,9%; *серце* 5,9%; *секс* 5%; *дівчина*; *подружжя*; *почуття* 3% тощо, а в респондентів жіночої статі цей стимул викликав реакції *почуття* 8,9%; *любов* 7,9%; *вічне* 5%; *велике* 4%; *взаємне*; *зрада*; *хлопець* 3% тощо [7, с. 173].

Не менш важливим є чинник вікового цензу респондентів. Традиційно, а також з огляду на зручність проведення опитування переважну більшість респондентів в асоціативному експерименті (далі – АЕ) складають студенти, хоча автори окремих словників все ж таки намагаються залучити до участі в ньому людей різного віку [див.: 1, с. 21]. Вплив зазначених чинників є неунікненим завжди й у будь-якому опитуванні. Проте перелік чинників, що впливають на перебіг і результати експерименту, не обмежується лише ними.

³ Пор. зауваження О. Юдіна (стаття у цьому номері Вісника) про необхідність методологічно коректних і чітких критеріїв відбору дискурсивних матеріалів «із неозорого моря текстів, що репрезентують той або інший дискурс».

Ще одним можливим чинником є вплив іншої мови при проведенні експерименту. Наприклад, в анкетах АЕ з носіями української мови, результати якого представлені у «Славянском ассоциативном словаре», окремі стимули були подані з російським перекладом: **чоловік** (*муж*) і **чоловік** (*мужчина*), **дружина** (*жена*) і **жінка** (*женщина*) [9, с. 11], – що не могло не позначитися на чистоті експерименту.

Крім того, на результати експерименту впливає територія, яку охоплює опитування. Наприклад, АЕ, результати якого представлені у згаданому словнику, був проведений лише в одному з регіонів України, а саме в Ніжинському педагогічному університеті [10, с. 5]. Проте для забезпечення репрезентативності результатів (особливо, якщо метою експерименту є укладання асоціативного словника певної мови), опитування бажано проводити в різних регіонах країни.

Отримані в експерименті результати можуть виявляти не лише відносно стабільні зв'язки слів й властивості означуваних ними явищ, але й вплив політичних та інших подій на свідомість мовців. Так, стимул **ладен** через рік після трагічних подій 11 вересня 2001 року викликав появу численних реакцій, спричинених впливом цієї події, причому більшість зазначених реакцій⁴ було отримано від респондентів чоловічої статі (1), а меншу – від респондентів жіночої статі (2):

(1) бен 4,9%; бен Ладен 3,9%; бін Ладен 2,9%; бін 1,9%; Усама бен Ладен 1,9%; бін Ладен Осама 1%; бін, ой бін 1%; Ірак 1%; Осама бен Ладен 1%; тероризм 1%; Усама бен 1%; як завжди бен 1% – усього 22,5%;

(2) (*бен* 0,9%; *бен Ладен* 0,9%; *не бен* 0,9% – усього 2,7%) [7, с. 173].

Без сумніву, наведений перелік чинників, що впливають на проведення як АЕ, так і будь-якого опитування, а відтак і на отримувані результати, є неповним і може бути доповненим. Необхідно пам'ятати, що культура загалом є гетерогенним явищем і, як зазначає К. Крамч, «члени тієї самої дискурсивної спільноти всі мають різні біографії і життєвий досвід, вони можуть відрізнятися віком, статтю, етнічно, можуть мати різні політичні погляди» [19, с. 9–10. Переклад мій. – С.М.]. Усвідомлення дії зазначених чинників представниками сучасного когнітивного напрямку посилює інтерес до вивчення мови в усіх її вимірах, про що свідчать публікації останніх років [див.: 16]. Відбувається перехід від вивчення мови як явища однакового, рівноцінного для всіх членів ідеалізованої мовно-культурної спільноти у дусі Н. Хомського, до вивчення мови, що ґрунтується на її реальному використанні з максимальним урахуванням різноманітних чинників.

Проблема класифікації реакцій.

Аналіз результатів різноманітних опитувань, анкетувань і, зокрема, асоціативних експериментів завжди викликав у дослідників певні труднощі. Головна складність, що виникає при застосуванні цього методу, полягає в тому, як інтерпретувати і класифікувати отримані результати.

Наука знає чимало спроб класифікації асоціативних реакцій. Зокрема, О. Горошко аналізує у своїй праці десятки (!) класифікацій асоціативних реакцій, отриманих у вільному асоціативному експерименті [див.: 3, с. 197–258]. Причому, як слушно зауважує дослідниця, необхідно брати до уваги, яке саме значення вкладається в

⁴ Реакції респондентів подано в тому вигляді, як вони були зафіксовані в анкетах.

слово *асоціація* – чи це власне словесна реакція, яке виникає у відповідь на слово-стимул, чи це зв'язок, який існує між стимулом і реакцією [див.: 3, с. 254].

Проте, незважаючи на величезну кількість запропонованих дослідниками класифікацій, Д. Слобін зазначає, що хоча «ці класифікації дуже дотепні, не зовсім зрозуміло, до яких висновків вони можуть привести, як визначене їхнє підґрунтя і які їхні межі», а отже, авторам цим класифікацій «лишається тільки здійснити руки до неба й вигукнути: „Імовірно, слова пов'язані між собою безліччю несповідимих шляхів”» [8, с. 141]. Причиною неможливості створення «строгої» класифікації реакцій є те, що вони можуть бути пов'язані зі стимулом більш ніж за одним параметром. Ситуація ускладнюється також тим, що значна частина отриманих реакцій є багатозначними словами й у поєднанні зі стимулом вони можуть утворювати *референційно непрозорий* [див.: 4, с. 87–108] мінімальний контекст, однозначна інтерпретація якого не завжди можлива. І це далеко не повний перелік проблем, з якими стикається дослідник, що буде намагатися скласти таку класифікацію. Але насправді важливим є те, що створення вичерпної й непересічної класифікації асоціативних реакцій у межах сучасної когнітивної лінгвістики втрачає свою значущість⁵. Згадаймо лише, що пише про наївну таксономію Дж. Лакофф на прикладі мови австралійських аборигенів племені д'їрбал [5, с. 12 і далі]. Справжня мета дослідника в цьому випадку – не створити штучну класифікацію отриманих реакцій, а спробувати зрозуміти, чому ці реакції виникли і, – скажу забігаючи наперед, – які концептуальні структури свідомості носія мови і культури вони експлікують.

Справді, очевидно, що асоціативні реакції є не випадковими. Оскільки «відносини між лінгвістичною формою й функцією відбивають концептуальні структури й загальні принципи когнітивної організації» [22, с. 4], можна припустити, що вони є відображенням корелятивних концептуальних структур людської свідомості. Із таким підходом не погоджується Є. Бартмінський, який вважає, що «асоціативний експеримент тільки в незначному (якщо взагалі в якомусь) ступені служить реконструкції змісту концепту» [13, с. 224]. У цьому пункті він погоджується з В. Ждановою, яка вважає, що асоціативний експеримент, підтверджуючи часом певну частину семантичної характеристики концепту, водночас значно його розширює, збагачує, між іншим, елементами емоційними або елементами, що походять із прецедентних текстів [див.: 13, с. 224].

Проте застосування теоретичного апарату когнітивної науки до аналізу отриманих в АЕ реакцій дає змогу стверджувати, що ці реакції не просто підтверджують «певну частину семантичної характеристики концепту»: вони становлять зовнішню експлікацію властивостей відповідного концепту і – більше того – фрейму(ів), до якого(их) цей концепт входить як складова ширшого фрагменту свідомості носіїв мови й культури. А відтак асоціативні реакції надають нам змогу виявити не лише властивості певного концепту, але й його зв'язки з іншими концептуальними структурами.

Наприклад, реакції на стимул **свиня** експлікують уявлення про саму тварину (3), різні фрейми, у які вона вписана у свідомості мовців, або ж варіативне значення

⁵ Порівняймо аналогічне твердження О. Горошко про те, що побудувати ідеальну класифікацію асоціацій, засновану на певному несуперечливому принципі, «не можливо й не потрібно» [3, с. 254].

слотів певного фрейму (4), а також метафоричне переосмислення цього концепту (5); причому можлива детальніша класифікація зазначених груп реакцій:

(3) *рило* 2,3%; *рожева* 1,4%; *бежева*; *вгодована*; *жирна*; *породиста* тощо – по 0,5%;

(4) *бруд* 5,6% і *брудно* 0,9%; *сало* 5,6% і *сало!!!* 0,5%; *село* 3,8%; *болото* 3,2%; *багно* 0,9%; *м'ясо* 2,8%; *Великдень*; *господарка*; *грязюка*; *їжа*; *калюжа*; *корито*; *паишет*; *ринок*; *свинарник*; *смачна*; *стайня*; *стіл*; *товар* тощо – по 0,5%;

(5) *неохайність* 1,9%; *людина*; *підлість* 1,4%; *наглість*; *хам* 0,9%; *неакуратність*; *нечесна людина*; *образ*; *під столом*; *підложити свиню*; *підозра*; *підсунули*; *підсунути*; *погана людина*; *поганий вчинок*; *поганий як*; *п'яний до упаду*; *сволота* тощо – по 0,5% [7, с. 276].

Крім того, оскільки концептуальні структури характеризуються щодо когнітивних доменів, які належать до різних аспектів профільованої сутності [20, с. 62], отримані реакції дають змогу не лише експлікувати ці структури, але й визначати ступінь їхньої значущості для носіїв мови і культури.

Наприклад, реакції на стимул **дерево** експлікують структуру цієї категорії базового рівня: по-перше, отримані реакції допомагають з'ясувати ступінь прототипності одиниць субкатегоріального рівня, що входять до цієї категорії (6), по-друге, виявляють ознаки концепту ДЕРЕВА різного ступеня прототипності (7) тощо:

(6) *дуб* 18,2%; *береза* 5,9% і *берізка* 0,5%; *липа* 4,9%; *яблуня* 3,4%; *клен* 2,5%; *каштан*; *сосна* 2%; *бук*; *верба*; *калина*; *черешня* 1,5%; *ясен* 1% і *ясень* 0,5%; *бамбук*; *кипарис*; *осика*; *тополя*; *фікус*; *явір*; *ялина* і *ялинка* – по 0,5%;

(7) *зелене* 10,3%; *зелений* 1,5% і *зелена*; *зелень* – по 0,5%; *високе* 3%; *листя* 1% і *листочки*; *листяне* – по 0,5%; *хвойне* 1,5%; *велике*; *крона*; *рослина*; *стовбур* 1%; *коричневе*; *коріння*; *корінь*; *обпале*; *плід*; *плід*; *плоди*; *плодоносне*; *ріст*; *рожеве*; *розложисте*; *смола*; *сук*; *ягоди* – по 0,5% тощо [7, с. 102].

Отже, застосування теоретичного апарату когнітивної лінгвістики до інтерпретації результатів АЕ дає змогу підійти до проблеми класифікацій асоціативних реакцій по-новому. Головне завдання, що стоїть перед дослідником, полягає не у створенні штучної класифікації отриманих реакцій, а в реконструкції відповідних концептуальних структур у свідомості мовця.

Результати асоціативного експерименту або іншого типу анкетування, доповнені даними системи мови й аналізом корпусу текстів відповідної мови, за схемою Система – Анкета – Текст (SAT), яку запропонував С. Бартмінський, надаватимуть дослідникові змогу експлікувати відповідний фрагмент концептуальної картини світу у свідомості носіїв мови і культури найбільш повно і вичерпно.

Список літератури

1. Герганов Е. Български норми на словесни асоциации / Е. Герганов. – София : Наука и изкуство, 1984.
2. Глуценко В. А. Лінгвістичний метод як гетерогенний феномен / В. А. Глуценко // Методи лінгвістичних досліджень : (Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції). – Слов'янськ : Слов'янський держ. пед. ун-т, 2010. – С. 33–37.
3. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / Е. И. Горошко. – Харьков : Изд. группа «РА – Каравелла», 2001.

4. Куайн У. О. Референция и модальность / У. О. Куайн // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – Вып. XIII. – С. 87–108.
5. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – С. 12–51.
6. Мартінек С. Емпіричні методи у сучасній когнітивній лінгвістиці / С. Мартінек // Методи лінгвістичних досліджень : (Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції). – Слов'янськ : Слов'янський держ. пед. ун-т, 2010. – С. 119–122.
7. Мартінек С. Український асоціативний словник : в 2 т. / С. Мартінек. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – Т. 1 : Від стимулу до реакції.
8. Слобин Д. Психолінгвістика / Д. Слобин, Дж. Грин. – М. : Изд-во Прогресс, 1976. – С. 19–215.
9. Структура словаря // Славянский ассоциативный словарь : русский, белорусский, болгарский, украинский / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. – М., 2004. – С. 11–13.
10. Уфимцева Н. В. Предисловие / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов // Славянский ассоциативный словарь : русский, белорусский, болгарский, украинский. – М., 2004. – С. 3–9.
11. Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях / А. Ченки // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 68–78.
12. Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нерелевантные слова / И. Б. Шатуновский. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996.
13. Bartmiński J. Językowe wyznaczniki tożsamości w świetle badań ankietowych (Vladislava Ždanova, Russkaja kul'turno-jazykovaja model' prostranstva i osobennosti individual'noj orientacii v nej, [w:] Russkie i <ruskost'>. Lingvo-kulturologičeskie etiudy / Sostavitel' V. V. Krasnych, Moskva: Gnozis, 2006, 335 s.) // Etnolingwistyka. – 2010. – №2. – S. 222–224.
14. Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki / J. Bartmiński // Język a kultura. – 1998. – №12. – S. 63–83.
15. Bartmiński J. Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie / J. Bartmiński, I. Lappo, U. Majer-Baranowska // Etnolingwistyka. – 2002. – №14. – S. 105–152.
16. Cognitive Sociolinguistics : Language Variation, Cultural Models, Social Systems / Ed. by G. Kristiansen, R. Dirven. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2008.
17. Geeraerts D. Introducing cognitive linguistics / D. Geeraerts, H. Cuyckens // The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. – Oxford University Press US, 2007. – P. 3–24.
18. Heylen K. Methodological issues in corpus-based Cognitive Linguistics / K. Heylen, J. Tummers, D. Geeraerts // Kristiansen G., Dirven R. (Eds.) Cognitive sociolinguistics : language variations, cultural models, social systems. – Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 2008. – P. 91–128.
19. Kramsch C. Language and Culture / C. Kramsch. – Oxford : Oxford University Press, 1998.
20. Langacker R. W. Concept, image, and symbol: the cognitive basis of grammar / R. W. Langacker. – 2nd ed. – Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 2002.

21. *Newman J.* Give : a cognitive linguistic study. (Cognitive linguistics research; 7) / J. Newman. – 2nd ed. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1996.
22. *Sweetser E.* From etymology to pragmatics : Metaphorical and cultural aspects of semantic structure / E. Sweetser. – Cambridge University Press, 1996.
23. *Talmy L.* Concept structuring systems / Talmy L. Toward a cognitive semantics : in 2 v. – Cambridge (Mass.); London : A Bradford Book: The MIT Press, 2003. – V. 1.

ЭМПИРИЧЕСКИЕ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Светлана МАРТИНЕК

Рассмотрена проблема применения экспериментальных методов в современных лингвистических исследованиях. Особое внимание уделено методу ассоциативного эксперимента как такому, который позволяет эксплицировать концептуальные структуры сознания носителей языка и культуры и проверить релевантность результатов, полученных путем интроспекции.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, эмпирические методы, экспериментальные методы, ассоциативный эксперимент.

EMPIRICAL AND EXPERIMENTAL METHODS IN CURRENT COGNITIVE LINGUISTICS

Svitlana MARTINEK

*Ivan Franko National University in Lviv,
General Linguistics Department,
Universytetska str., 1/343, 79602 Lviv, Ukraine,
tel.: (+38032) 239 47 56, e-mail:*

The problem of applying experimental methods in current linguistic investigation has been examined. A special attention was paid to the method of an associative experiment as the such one which allows revealing conceptual structures of consciousness of the bearers of language and culture and confirming validity of the results obtained via introspection.

Key words: Cognitive Linguistics, empirical and experimental methods, associative experiment.

УДК 81'22:81'44

ЛІНГВОСЕМІОТИКА БРЕХНІ: ПОШУК ІСТИНИ

Лідія СВАРИЧЕВСЬКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра загального мовознавства,
вул. Університетська, 1/343, 79602 Львів, Україна,
тел.: (0 322) 2-394-756*

Статтю присвячено проблемам створення концептуального та термінологічного апарату лінгвістики брехні в семіотичному аспекті. Проаналізовано відомі праці з цієї галузі. Наведено приклади з текстів художньої літератури, зокрема творів Івана Франка.

Ключові слова: брехня, обман, приховування, лінгвістика брехні, лінгвосеміотика.

Існує припущення, що «усяке наше знання може спиратися на стратегічно прихований обман – на обман принаймні з точки зору тих, хто дотримується “копіїстської” теорії знання» [8, с. 277]. У такому обмані можна знайти надзвичайно багато моментів, важливих для теорії комунікації: маскування, правдоподібність, «зрежисована гра» у житті, питання про те, чому варто вірити. «Комунікація – це ризикована пригода, у якій ніхто не може дати гарантій. Будь-які спроби встановити зв'язок з допомогою знаків – це гра з високими ставками, на якому б рівні ці спроби не здійснювалися... Розмова являє собою акт віри, що ґрунтується на здатності майбутнього породжувати світи, до яких прагнуть її учасники. Значення – це незавершений проект, відкритий і здатний радикально змінюватися під впливом пізніших подій... У комунікації немає гарантовано надійних знаків – лише натяки і припущення» [8, с. 279].

Феномен брехні багатоаспектний, він пов'язаний з актуальними напрямами мовознавства, які охоплюють комунікативні параметри та виміри (умови спілкування, комунікативна мета, комунікативна стратегія, комунікативна роль тощо), соціолінгвістичні особливості, жанрову специфіку текстів та семіотичні закони (чи правила). При комплексному підході враховуються такі співвідношення понять, як брехня і слово, брехня і поняття, брехня і речення, брехня і текст, брехня і дискурс – тоді вже може йтися про лінгвістику брехні та формування її поняттєвого і термінологічного апарату [див.: 2, 4, 5, 6, 12 та ін.].

Мета цієї розвідки – з'ясувати параметри феномену брехні в лінгвосеміотичному аспекті на матеріалі художніх текстів, зокрема, повісті І. Франка «Для домашнього огнища».

Заслуговує уваги розмірковування Х. Вайнріха про те, як слова та поняття втягуються в коло брехні: він розглядає два німецькі слова, за допомогою яких брешуть – слово *Blut* 'кров' і слово *Boden* 'земля'. За їх допомогою не брешуть, та й неможливо брехати. Так повелося здавна. Але в сучасній німецькій мові краще не поєднувати ці слова. Через словосполучення *Blut und Boden* 'кров і земля' можна тільки брехати.

Справа в тому, що обидва слова – *Blut* і *Boden*, – коли стоять поруч, створюють один для одного контекст. Контекст *und Boden* детермінує значення слова *Blut* до нацистського уявлення, і точно так само значення слова *Boden* детермінується контекстом *Blut und* у нацистському смислі. Мовець більше не знаходиться на полюсі значення, а за допомогою контекста обирає на семантичній шкалі цінність, яка міститься між полюсами значення та уявлення. Приблизно там, де містяться понятійні цінності.

Слова, які мисляться без будь-якої контекстної детермінації, не можуть брехати. Але достатньо невеликого контексту, щось подібне на слово *und*, щоби слова змогли брехати. Поняття взагалі реалізуються тільки за допомогою контексту. Без визначень немає понять. І вони існують, доки відомим є певний контекст, певне визначення. Не має значення, що контекст називається не щоразу, коли вербалізується поняття. Часто це вважається зайвим, тим більш, коли поняття використовується в межах визнаного наукового висловлювання. Цими межами вводиться як правило гри припущення про те, що визначення є відомим і загальноприйнятим. В такому випадку вже не потрібно вимовляти їх щоразу; детермінація значення слова, тобто його обмеження до поняття, продовжує існувати.

«Отже, поняття можуть брехати, хоч би вони й існували самі по собі. Точніше, це тільки здається, що вони існують самі по собі. За ними стоїть невимовлений контекст: визначення. Брехливі слова – це майже без винятку брехливі поняття. Вони належать до певної поняттєвої системи і мають цінність в певній ідеології. Вони стають брехливими, коли брехливі ідеологія та її тези» [2]. У цьому розрізі переважно й розглядають брехливі слова і поняття – на матеріалі політичного та ідеологічного дискурсів.

Художній дискурс, з його естетичною, образною, символічною насиченістю, залишається малодослідженим, зокрема твори І. Франка, в тому числі й «Для домашнього огнища», хоча цей твір, з комунікативного погляду, – про брехню і про її мотивацію, про стратегії брехні та її мовні й позамовні засоби: бреше Анеля, щоб приховати від чоловіка свою «діяльність», потім щоби виправдатися перед чоловіком і перед собою, бреше найкращий і щирий друг Ангаровича Редліх, щоб той по приїзді не одразу дізнався про справжній стан речей, бреше сам Ангарович в різних ситуаціях і з різних причин (щоб заспокоїти дружину, з метою дотримання етикету, особливо в ситуаціях спілкування з Юлією, котра не викликає в нього симпатії; щоб заспокоїтись самому), брешуть дівчата-повії, щоб не ганьбити Анелю після її смерті та її родину, брешуть офіцери, приставши до позиції тих, хто судить, хоча й самі не без гріха.

Іноді слова можна викрити як брехливі. Наприклад, у політичному дискурсі *демократія* – це слово, яке має ранг поняття. Тобто поняття «демократія» за своїм мовленнєвим вживанням визначається як форма держави, де влада належить народу і за певними політичними правилами передається вільно обраним його представникам. (Чиста етимологія слова *демократія* не є достатньою.) А той, хто визнає іншу форму держави, наприклад, тоталітарну, і все ж таки називає таку форму держави словом *демократія*, просто бреше [див.: 2].

У художньому тексті таке явище спостерігається в першу чергу в мовленні персонажів, коли вони вірять в одні цінності, мають одні переконання, а вживають інші за первинним змістом слова, чи коли позначення понять відомі серед певного кола як неправдиві. Наприклад, *пансіон для бідних дівчат*, з якого мали прибутки Юлія і Анеля, серед офіцерів був відомий як *дім розпусти*: «Не маю слова, щоби схарактеризувати

тобі те огидливе і підле ремесло, яким займається вона. Те ремесло тим огидливіше, що полягає на ошуканстві, на укриванні перед оком властей і ведеться під невинним титулом *пансіону для бідних та чесних дівчат*» [11, с. 75]. Назва закладу абсолютно не відповідає змісту, є фальшивою. Дуель між Редліхом та Ангаровичем серед офіцерів вважається *гоноровою справою*, хоча всі знають про невинність останнього, і ніякого гонору тут немає, чиста фікція, це поняття у цьому конкретному випадку є пустим, формальним: «Тільки лікарі, упрощені до асистування при тій *“гоноровій справі”* і незнайомі з капітаном, перервали сю німу сцену і почали вештатися коло своїх приладів та бандажів» [11, с. 98]. В одній з останніх сцен твору Анеля, виправдовуючись перед чоловіком, переосмислює такі поняття, як *честь*, *благородство*, *поміч*, показує, що вони можуть мати фальшивий характер: «А скажи мені лишень, ти, *благородна і незаплямлена душе*, кілька разів за своїх кавалерських або некавалерських часів подавав ти практично *помічну руку* такому ганебному промислові, давав більш або менше щедрий заробіток таким жінкам? А ті твої *благородні* приятелі, що так люто обурюються на мій ганебний промисел, – чи не для того се чинять, що самі аж надто часто підлягали його покусам, аж надто багато грошей видавали на його піднесення?» [11, с. 135]; «Один зголосився, один предложив мені свою *поміч!* Се був барон Рейхлінген. Але ціною його *помочи* мало бути те, про що сама думка наповнює мене огидою і обридженням» [11, с. 136].

Тут вже фактично йдеться про аберацію семіотичних процесів/або правил (семантичних, синтактичних та прагматичних), про які згадував Ч. Морріс [7, с. 78–82]. З лінгвістичної погляду (так званої «чистої» лінгвістики, тобто «внутрішньої» в со-сюрівському розумінні), будь-які види брехні, обману, приховування так чи інакше побудовані на аберації семіотичних правил. Аберація починається там, де починається комунікація. Більшість логіко-філософських трактувань вживання мови були зосереджені на відношенні мовного висловлювання до істинно або хибно відображеної в ньому дійсності, в теорії комунікативної лінгвістики увага переноситься на те, який акт здійснює або намагається здійснити мовець, використовуючи висловлювання, якої мети він при цьому намагається досягти. Відобразити той чи інший стан речей у світі – це мета тільки одного з багатьох типів висловлювань, а саме – висловлювань репрезентативного, або констативного типу [9, с. 2] (стверджень, повідомлень, описів тощо), які зазвичай виражаються за допомогою розповідних речень. Але, окрім репрезентативів, існують питання, накази, присягання, каяття, вітання, шанування, подяки і ще багато інших видів мовленнєвих дій, які мають зовсім інші характеристики та цілі. «Неможливо зрозуміти сутність мовного вживання, якщо обмежуватись вивченням відношення висловлювання до дійсності. Необхідно враховувати відношення висловлювань до мовця і адресата» [5, с. 2]. (Пор. розмежування в процесі комунікації семантичного та прагматичного аспектів мовного знака, яке проводить загальна семіотика).

У повісті функціонують різні знакові системи – від дрес-коду, письмових документів та вербальних засобів до жестів та симптомів психічного стану. Більшість з них задіяні в таких стратегіях брехні та приховування, як відволікання уваги, маскування, правдоподібність, зрежисована гра. Способи введення в оману можуть бути різними: усними і писемними висловлюваннями, мімікою, певною дією або відсутністю дії, мовчанням тощо.

Змістовно брехня може бути **прямою протилежністю правді** («не чорне, а біле») чи являти собою **частковий відступ від неї** (перебільшення в розповідях мисливця, слова в компліментах, формулах етикету тощо). Особливим видом брехні є **самообман**, коли кюдина щиро вірить у свою правоту і знаходить для себе виправдовування.

До причин брехні належить страх перед неприємностями різного роду – болем, голодом, осудом, приниженням, невдачею; необхідність дотримання правил етикету; бажання зберегти спокій близьких людей; бажання показати себе з найкращої сторони; виправдати свої вчинки тощо. «Ясна річ, що охопити повністю весь спектр брехливості не те що важко, а мабуть що принципово неможливо з огляду на те, що коли правда може бути тільки одна, то відхилення від неї може існувати нескінченна кількість, від абсурдних недорікуватих нісенітниць та бездарних ідіотських дурниць до фундаментально продуманих грандіозних монбланів систем облуди, яку до того ж слід помножити на нескінченне ж число методів відхилення від правди, тобто способів її спотворення» [12]. Додамо, що в художньому творі «весь спектр» брехливості і не може бути відображений, оскільки комунікативні ролі персонажів обмежено темою твору, його сюжетом, ідейною спрямованістю та іншими чинниками змістовного плану. Ядром брехні в повісті є Анеля, від якої колами хвиль розходиться брехня, а мотив у неї один: «*О, вбожество, недостаток – се були фурії, найстрашніші для неї в житті! Щоби закляти ті фурії і держати їх здалека від свого домашнього огнища, на се вона посвятила так багато... так багато!*» [11, с. 85].

Знакові компоненти в комунікативних актах повісті «Для домашнього огнища» репрезентують названі змістові типи брехні.

Змістовий тип прямої протилежності правді: письмові документи (листи, рахунки, квитанції), які Анеля показує чоловікові як знаки ніби-то легальних доходів, насправді пізніше лише підтверджують її брехню. Різне осмислення знаків, розуміння того, що «біле» – це «чорне», поступово розкривається спочатку в контексті здивування, коли Ангарович не розуміє, для чого жінка в перший же день його приїзду дає йому документи для ознайомлення (1), потім у контекстах саморефлексії Ангаровича від бажання вірити в запропонований зміст знаків (2) до розуміння істинного смислу цих знаків (3).

(1): «І, поцілувавши його в чоло, Анеля вийшла, лишаючи його самого з *рахунковою книжкою, квитками і немалою пачкою пожовклых листів*. Не можучи ще отямитися з зачудування, капітан якийсь час ходив по покою, поки врешті не доміркувався, що його жінка остаточно має рацію і що вся отся незвичайна сцена є тільки доказом її незвичайної любові до нього і вкупі з тим її обачності й незвичайного розуму. А зміркувавши се, він узявся совісно за *рахунки й папери*» [11, с. 32].

(2): «А дідусь! А старий Гуртєр! – пригадав собі нараз.– Адже ж я переглядав її *рахунки*, де були виказані досить значні суми, які їй прислав різними часами. Я бачив його *листи*, повні вдячності, батьківської любові. Адже ж се не мана! І се вияснює все, все!» [11, с. 107]; «Як потопленик хапається хиткої тростини, так і його дух, хопившись сеї думки про Анеліні *листи і рахунки*, шукав в них опори і рятунку і знайшов на хвилину. А знайшовши хоч сю крихітку твердого ґрунту під ногами, він міг бодай потроху успокоїтися, роздумати над тим, що далі чинити» [11, с. 107].

(3): «Показала мені *фальшиві рахунки*, знаючи, що в зворушенні першої радості не буду в силі переглянути їх докладно. Показала мені *фальшовані дідові листи*, по-

вні вдячності і ситої любові, а на дійсні листи голодного, нуждою побитого старця навіть не зволила відповісти. Що се за вдача? Що за серце? Чи чортиця, чи тільки комедіантка?» [11, с. 116].

Змістовий тип часткового відступу від правди: етикетні формули (1), правдоподібна заміна смислу (2), маскування смислу (3), перебільшення (4).

(1): сердечне за формою привітання Ангаровича з Юлією та запрошення залишитися на обід, а потім ніби-то жаль, що вона йде, хоча насправді йому хотілося побути з родиною без сторонніх, в чому він і зізнається: «Даруйте, пані, отее жартливе привітання. *Дуже жалую*, що пані не були ласкаві лишитися, але таки бачу, що ваша правда. Сьогодні я справді був би неможливим у чужім товаристві» [11, с. 15].

Вимушене етикетне прощання офіцерів з Ангаровичем: «Кілька старших офіцерів підійшло до капітана.

– Відходиш уже? *Жаль*, що не можеш довше лишитися. *Дуже нам було приємно*.

А все те так холодно, таким силуваним голосом. І ані один із них не візвав його, щоби ще лишився, ані один не запросив його, щоби частіше приходив до них» [11, с. 38].

(2): знаки-симптоми своєї стурбованості, хвилювання та страху (*«бліда і тремтяча», «труняча блідість», «ціла її постать подалася, немовби зів'яла», «руки, холодні як лід»*) Анеля пояснює правдоподібною причиною: «Знаєш, від якогось часу... мучать мене якісь страшні прочуття. Завсігди мені здається, що котре-небудь із наших дітей, – о мій боже! – десь там переїхав фіакер і що його несуть додому з поламаними ніжками, з розбитою головою... Ох, аж подумати страшно! І власне в тій хвили... те саме прочуття... мов кліщами... мені причулося, що до нас хтось дзво нить...» [11, с. 41], хоча насправді вона боялася викриття. Раптову зміну знаків приязні та поваги до Ангаровича в офіцерському клубі на знаки нетактовності та відчуженості (*«одні одним потаємно дають якісь знаки», «украдком кидані позирки», «якісь рухи, наполовину згїрдні, а наполовину пропиті співчуттям», «якісь уривані, таємні шепти», «немов сигнали порозуміння в якійсь справі, котрої ніхто не називав голосно»*) [11, с. 36–37] Редліх пояснює причиною, яка є подібною на правду: «Мій любчику, не уявляй собі нічого! Було маленьке охолодження, се правда, коли ми довідалися, що у нашого полковника вмерла дочка. Чудесна дівчина. Всі молодші офіцери були в ній закохані» [11, с. 38].

(3): типовий паралінгвальний знак маскування смислу – відводити очі, тобто уникати візуального контакту зі співрозмовником і тим самим не дати йому можливості «подивитись в очі» та зрозуміти правду: «Знаєш що, Антосю, – з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, – раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині!

Капітан зупинився насеред вулиці і видивився на високу, випростувану фігуру Редліха, що в якомсь дивнім заклопотанні *старався не глядіти йому в очі*.

– Не розумію тебе, Гнатику, – промовив. – Перед хвилею ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляєш, щоби якнайрідше до них ходити» [11, с. 39].

Стратегію маскування можуть реалізовувати як паралінгвальні, так і лінгвальні знаки (пози, жести, тон, фрази, окремі слова), що сам автор характеризує як «маскування», зокрема в епізоді, коли до Анелі завітала стривожена Юлія, несподівано

натрапила на Ангаровича, а він, щоби зробити приємне дружині, запрошує Юлію, яка не викликає в нього симпатії, залишитись на обід: «Напружений і немилий настрої, який панував з початку обіду, хоч старанно *маскований* усіма тими особами, що сиділи при однім столі, чим далі почав звільня якась розпогоджуватися та прояснюватися» [11, с. 59], а засобами маскування були жартівливий тон Ангаровича («*Го, го, го! Пані лякаються, щоб ми вас не отруїли!*»; «*Отже, навмисно мушу паню отруїти двома наперстками боснійського вина!*»), його ж сумнівні сентенції («*Молоді і гарні вдови не мають ніякого голосу і повинні слухати чужого мужа, коли не мають свого власного*»),

вимушений вияв емоції («О, пан капітан жартує! – мовила Юлія, *силкуючися на веселий усміх*»), неоднозначна паракінесика («Юлія, *ніби завстидана, відвернула голову*»).

(4): стандартні фрази з «гіперболізованим» смислом, що вказують на високу міру, найвищу якість, найбільший прояв чогось тощо: «Сьогодні я в такім настрої, що *міг би обняти і цілувати весь світ*, і оту стару жидівку, що на Зарваниці продає варений біб» [11, с. 14].

Змістовий тип самообману: свідоме або підсвідоме хибне трактування смислу знаків, ознак, прикмет з метою самозаспокоювання (1) або виправдовування (2).

(1): «Капітанова думка жажнулася летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт. *Ні, ні, ні! Анеля була недужа, небезпечно недужа*, тим небезпечніше, що стан і причини її хвороби були зовсім загадкові. Треба буде якнайкваліфікованіше засягнути лікарської поради...» [11, с. 55].

(1): «– Ну, що ж думаєш про се? – запитала пані Юлія. – Що я про се думаю? – мов неприкаяна, повторила Анеля. – Що думаю про се? Про се? – повторяла, тикаючи пальцем в газетярську новинку і звільня віднаходячи свою давню певність. – *Думаю, що се дурниця*» [11, с. 53].

(1): «Якась тривожна болюча думка мигнула в капітановій голові. Чи ж мав би існувати якийсь зв'язок між тим оповіданням і Анеліними нервовими випадками? І який? Чи мала би на дні її душі окриватися справді якась історія з бароном? І яка? *Але ні, се не може бути!*» [11, с. 55].

(1): Навіть вже після дуелі і поранення свого друга Ангарович все ще намагається позитивно трактувати факти Анеліної брехні з метою самозаспокоювання: «*Але ті документи існують*, в них я маю непобориме оружжя, з котрим буду міг виступити і завдати брехню клеветникам. Викличу процес, розпічну боротьбу за свою честь, боротьбу вже не з одним бідолахою, як ось Редліх, але з цілим загалом. Так, се буде найліпша дорога!» [11, с. 107].

(2): «Раз утративши пошану для людей, навчившись іграти їх чуттями і віруваннями і вважати їх тільки матеріалом для визискання, я пішла далі тою дорогою. *Чи тисячі не роблять так само, тільки в іншій формі?*» [11, с. 138]. Виправдовуючись перед чоловіком, Анеля відстоює свою правду і щиро вірить у свої аргументи. Таке явище є поширеним в актах комунікації: «Люди думають, що вони спілкуються один з одним на рівні правди, яка в кожного з них різна, своя. Коли відбувається перехід на рівень істини, кожному з мовленнєвих партнерів дозволено побачити *інші* правди і застосувати до них свою. В мовленнєвих актах (діалогах) завжди існує опозиція *„твоя правда VS моя правда*» [13, с. 173]. «У комунікативних актах брехні адресант,

використовуючи кодовані знаки мови, має на меті інформувати адресата неправильно. При цьому відбувається найбільше розходження між інтенційною та фінальною прагматикою того ж самого повідомлення в адресанта і адресата. Вона й в істинних (щирих) висловлюваннях ніколи не співпадає повністю в силу того, що значення мовних знаків і пропозицій знаходяться не в мові, а в головах комунікантів, і ці значення в них ніколи не співпадають повністю...

Метою брехні в будь-якому випадку є безпосереднє або опосередковане маніпулювання адресатом: обманути його, створити в нього хибну ментальну картину (пропозицію за Л. Вітгенштайном), яка дозволяє відсунути зворотний зв'язок на невизначений час» [13, с. 175]. В актах брехні використовуються не тільки мовні знаки, але й знаки інших систем, значення яких теж міститься «в головах комунікантів».

Яскравим прикладом «відсування зворотного зв'язку на невизначений час» в повісті є вся «маніпулятивна» поведінка Анелі, яка усвідомлює, що чоловік рано чи пізно дізнається про дійсний стан речей, і намагається різними засобами переформатувати смислові рамки, створити хибний для нього та безпечний для себе інший світ. Інші персонажі теж «затягуються» до кола брехні, приховування та фальші, яке оточує Ангаровича.

До таких систем реалізації спотворення смислу належать: різні за форматом **графічні знаки**, наприклад, вже згадані фальшиві листи, квитанції, рахунки, а також візитівки як свідоцтво про товариське життя: «І поставивши тацю на столі, принесла велику коробочку і висипала з неї на тацю *куну різнобарвних карток, візитових білетів з бажаннями, запросинами і запитаними*, а потім супокійне, систематично почала розкидати по таці ті *докази сердечного, рухливого і обіймаючого широкі круги товариського життя*. З правдиво жіночою грацією розкидала їх так, що в тім ніби неладі видно було певну провідну думку, навіть певне невинне кокетство» [11, с. 10]. Насправді ніякого товариського життя не було, і жінка старанно «виганяла пустку з салоника», «котрий, очевидно, чимало часу стояв пустий, запертий. В коминку тріщить і гуде веселий огонь, що звільна оживлює, огріває заморожене повітря салоника, немов достроює його до оживлених рухів, цвітучого лица і розіскрених очей пані дому» [11, с. 7–8];

напис на золотому годиннику Анелі: «Ти поблід, побачивши отсей годинник. – І, відчепивши, вона подала йому годинник у руку. – Придивись йому! *Прочитай напис, виритий на нім! Бачиш, що дарував мені його дід*. Загнівавсь був на нас, коли я вийшла за тебе замуж, та нарешті-таки дав себе перепросити» [11, с. 28].

Тон спілкування, який абсолютно не відповідає стану душі Анелі, наприклад, *жартівливий*: «Заснеш, заснеш! – говорила лагідно та енергічно Анеля. – Ти втомлений. Ходи! Зрештою, що тут з тобою балакати? *Тут моя команда і я наказую*» [11, с. 22];

спокійний: «– Ляж і спи. Я позамикаю, щоби тут ніхто тобі не перешкодив. А якби тобі було чого треба, то задзвони. – І вийшла, гарна, легка, як сонний привид, а її *слова були такі спокійні*, свідчили про таку гармонію її душі, що самі одні впливали освіжаюче і вспокоююче на все її оточення» [11, с. 22]. У цьому контексті, як бачимо, сам автор повісті підкреслює маніпулятивне значення такого компоненту спілкування, як тон.

Замовчування, уникання неприємної або небезпечної теми в акті спілкування є прихованим знаком брехні: «Він ходив як отруєний після її листів, тим більше, що

чув, що тепер нічим їй допомогти не може, нічим потішити, окрім обіцянок сподіваного авансу. Та після кількох місяців Анеля *перестала жалуватись*. Раз написала йому, що шукає якого заробітку, та коли він висказався скептично про її плани, *перестала про се писати*» [11, с. 26]. У комунікативному плані замовчування стоїть близько до мовчання [про комунікативні типи значущого мовчання див. : 1, с. 204–209], але більш відверто відповідає стратегії брехні.

Тілесний код, що приховує справжні емоції. Знаки виявлення емоцій у повісті чітко протиставлено – з одного боку ті, що приховують, вводять в оману і призначені для конкретного співрозмовника, а з іншого – ті, що відповідають дійсним почуттям. Це протиставлення можна унаочнити за допомогою таблиці 1:

Брехня, приховування	Правда
«– Ну, йди вже, йди! – сказала сміючись Анеля» [32]. «Лице... таке погідне, ясне і енергічне, що так і дихало здоров'ям і втіхою» [32]. «Ті, що ще перед хвилиною тискали сердечно його руку і запевнювали його про свою приязнь...» [36–37]. «– Історія у мене? З бароном Рейхлінгеном? – помалу, немов шукаючи чогось у пам'яті, повторила Анеля, спокійно дивлячись мужеві в очі» [41].	«Лице... тепер було бліде, як у трупа» [32]. «Уста тремтіли, судорожно, немов шептали якісь нечутні закляття вслід за капітаном» [33]. «Анеля впала на крісло і кілька хвиль сиділа недвижно, правдивий образ зневір'я і розпуки» [33]. «...тепер сиділи мов води в рот набравши, з усміхом, примерзлим на устах, або ходили по салоні якісь заклопотані, немовби бажали тікати відси геть...» [37]. «... його зір ловив якісь рухи, наполовину згідні, а наполовину пропиті співчуттям»... [37]. «І нараз побачив, що при остатніх його словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли, робота випала з її рук і ціла її постать подалася, немовби зів'яла або немовби дізнала якогось страшно болючого удару» [41].

Протиріччя між тілесним кодом та словесним, коли їх смисли не співпадають до повної несумісності, наприклад, в ситуації розмови Ангаровича та Анелі про смерть барона Рейхлінгена: «– *О боже!* – глибоко зітхаючи, прошептала Анеля, *але в тім зітханні висказалося радше якесь почуття облеглих, ніж жалю*. А по хвилі додала: – Такий молодий, гарний, маючий чоловік, такого знатного роду, такий здоровий, сильний – і що там йому сталося?» [11, с. 42];

в ситуації зустрічі Ангаровича з охриплим від пияцтва бароном, якого *випхали з шинка, і він ледь не впав*, і який на запитання капітана, що з ним діється, відповів: «*Зо мною? Добре діється*. Бачиш, учуся літати. Отеє власне вилетів я з отсеї буди. Га-га-га!» [11, с. 44];

у ситуаціях спілкування Юлії з Ангаровичем, якого вона побоювалася: «– Прошу пані! – додав, подаючи їй рам'я, а потім позираючи на неї спідлоба; бачачи *на її лиці вираз невдоволення і прикrostі*, додав: – Але що ж се ви, пані, чините з себе таку

пригноблену невинність? Чи справді моє товариство для вас таке незносне? – *О, пан капітан жартує!* – мовила Юлія, *силкуючися на веселий усміх. – Противно!*» [11, с. 58];

Протиріччя між знаками в тілесному коді, коли одні знаки за значенням несумісні з іншими, наприклад: «Вона робилася для нього чимраз більше загадковою і незрозумілою, її *цвітуча, майже дитиняча постать* – і її *нервові випадки* якось не могли погодитися в його голові» [11, с. 54] – і одне і друге не залежить від людини – і фізичний стан і психічний, але їх знаки «прочитуються» іншими людьми. Для Ангаровича це протиріччя є загадковим, незрозумілим, а тому нашттовхує на думку про прихований смисл жінчиної поведінки.

Протиріччя між знаками – прямий шлях до розуміння того, що один з комунікантів (в першу чергу – адресант) є нещирим, щось приховує. Ще до розкриття істинного смислу Анелиної вербальної та кінетичної поведінки Ангарович проходить сходинками знакових протиставлень, які зміг виявити (табл. 2):

Майже дитиняча постать	Нервові випадки
В листах ніколи не згадувала про випадки	Раптові напади істерії
В листах запевнювала, що здорова і все гаразд	Раптові напади істерії
В листах ніякої згадки про страх за дітей	Страх за дітей, доведений до манії
Ніби дбалисть про дітей	План осісти на селі і віддати дітей до свояків

Словесний код як універсальний засіб квазікомунікації – комунікації з метою створення хибної смислової картини (неправдивої, утопічної, сфальсифікованої тощо). Мова й сама по собі маскує думку. «І маскує так, що з зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки, бо форму маски утворено зовсім не для того, щоб із неї можна було впізнати форму тіла» [3, с. 36]. Це й так ускладнює взаєморозуміння, а якщо один з комунікантів навмисно спотворює «форму тіла» думки, то відбувається квазікомунікація – намагання досягти згоди порозумітися в якомусь неіснуючому світі.

В розмові з Ангаровичем Редліх після неприємного завершення вечора в офіцерському клубі пропонує капітану якнайрідше туди ходити і запевняє його, що й сам рідко там буває (по суті створює *хибну реальність*, і Ангарович це розуміє, але поки що не розуміє – чому?): «Знаєш, я й сам рідко буваю в їх гурті. – А мені говорили, що буваєш щовечір, – завважив ущипливе капітан. – Ну, то якийсь поет, прудкий на пересаду, мусив тобі се сказати, – процідив Редліх. – *Противно, буваю досить рідко.* Тут самі паничі, грають грубо в карти, п'ють по цілих ночах, ну, а чоловік бідолаха, куди там йому додержати їм кроку! Знаєш що, Антосю, – з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, – раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині! – Не розумію тебе, Гнатику, – промовив. – Перед хвилию ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляєш, щоби якнайрідше до них ходити» [11, с. 39].

Анеля наполегливо створює для Ангаровича *утопічний світ*, який існує лише в її уяві: «Від давна вже, зимою і літом, марила я про те, щоби покинути се місто і *осісти*

десь на селі. Там мала б я супокій, якого тут ніколи не буду мати, а що найважніше, праця при сільським господарстві, котру змалечку люблю безмірно, відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги» [11, с. 48]. Така картина суперечить попереднім знанням капітана про жінку – його препозиція суперечить інтенції її повідомлення: «– Осісти на селі... провадити своє господарство, – мовив звільна капітан, задумуючися, – ну, певно, се було би непогано, хоча досі я нічогосінько не знав про твою пристрасть до сільського життя» [11, с. 48]; «Капітан, зацікавлений, дивився на неї. Незвичайне гарячкове оживлення, яким вона була пронята, затривожило його тим більше, що її план відразу показався йому фантастичним і зовсім не відповідним до її практичної вдачі» [11, с. 50].

Анеля намагається **сфальсифікувати факти** для Ангаровича і діє на випередження, застерігаючи, щоб він не вірив негативним висловлюванням про неї, а вірив тільки їй: «Знаю добре, що тепер, після твого повороту, скоріше чи пізніше дійдуть до твого слуху всякі сплітки і байки. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються, а поза очі будуть кидати на мене болотом, будуть мене понижувати в твоїх очах» [11, с. 30]; «Тож ліпше завчасу запобігти можливості всяких таких допущень, які б могли мене кривдити в твоїх очах» [11, с. 30]; «Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене, буцімто я заробляю гроші якимсь нечесним способом» [11: 30]; „То й не знаю, в чому мене обвинувачують» [11, с. 30].

Стратегія, яку тут використовує Анеля, по суті – це мовна гра, де співрозмовнику пропонуються свої правила: якщо зустрінуться знаки X, Y, Z, то вважати їх недійсними або фальшивими¹ Така гра притаманна людям з дитинства, коли вони починають усвідомлювати, що погана думка про них є небажаною, і заздалегідь домовляються не вірити ганебним словам про себе, і в такий спосіб окреслюють коло своїх приятелів за принципом: якщо ти віриш мені, а не поганим словам про мене – ти мій друг, а той, хто каже щось погане – той знаходиться по інший бік нашої спілки. Гра Анелі не така наївна, як дитяча; з семіотичного погляду вона має характер «зловживання знаків», коли прагматичні цілі втручаються в семантичні та синтактичні правила або коли одна прагматична ціль маскується під іншу [7, с. 78–82].

¹ За Л. Вітгенштайном, «Термін „мовна гра” має тут підкреслити, що мовлення є частиною діяльності, способу життя. Усвідомте розмаїття мовних ігор на цих та інших прикладах:

Давати накази й діяти згідно з ними;

Описувати предмет за його виглядом або розмірами;

Виготовляти предмет за його описом (малюнком);

Розповідати про хід подій;

Снувати здогади про хід подій;

Висувати й перевіряти гіпотезу;

...

Вигадувати й читати оповідки;

Прикидатися;

Співати в хороводі;

Відгадувати загадки;

Вигадувати, розповідати жарт;

...

Перекладати з однієї мови на іншу;

Просити, думати, лаяти, вітати, молитися» [3, с. 101–102].

Аберрація семіотичних правил («зловживання знаків», за Ч. Моррісом) є характерною для всіх типів брехні.

При створенні хибної, несправжньої реальності порушується семантичне правило – знаком позначають десигнати, які не існують або навмисно вигадані. У повісті це *фальшиві документи* (листи, квитанції, рахунки), які Анеля дає чоловіку, щоб він переконався в її чесності, а насправді позначають те, чого не існує.

Синтактичні твердження маскуються у формі, яка змушує приймати їх за твердження про позамовні об'єкти (тоді виникають псевдоречення квазіпрагматичного типу). З семіотичного погляду вони відповідають синтактичним правилам, але позамовні об'єкти є псевдооб'єктами, найчастіше це фрази з міфологічним змістом (під міфологічним тут розуміється не тільки те, що стосується давніх міфів і вірувань, але й те, що зараз існує як вигаданий або символічний об'єкт): *«Сам сатана говорить твоїми устами!»*; *«Може, дасть матінка божжа!»*; *«Ти перший кидаєш на мене каменем погорди»*; *«Добре схована підлога перестав бути підлогою, утаєний злочин є тільки доказом відваги і зручності!»*.

Найчастіше семантична аберрація пов'язана із синтактичною, зокрема, Ч. Морріс стверджує, що «у випадках відвертої недобросовісності мета досягається тим, що вжитим знакам надаються характеристики тверджень, які мають синтактичний і семантичний вимір, так що вони здаються логічно доведеними і емпірично підтвердженими, хоча в дійсності ні того, ні іншого немає» [7, с. 80]. Сюди належить фраза Редліха *«я й сам рідко буваю в їх гурті»*, а ще і його підтвердження в тому самому контексті *«Противно, буваю досить рідко»*, яке має прагматичну мету створити образ свого скромного способу життя і тим самим подати приклад Ангаровичу, щоб той не ходив до офіцерського клубу; це жарт Анелі про дітей, які ніби й не виростили за час п'ятирічної відсутності Ангаровича: *«Ось тут у сусіднім покою вони сплять у колисочках. Власне перед твоїм приходом поссали по фляжечці молока...»*.

До прагматичної аберрації належить маскування однієї прагматичної цілі під іншу: прохання Анелі до чоловіка залишити службу і переїхати жити на село має справжню мету – сховатися від людських пересудів та можливого переслідування з боку закону, але ця мета маскується під іншу – набратися здоров'я, жити спокійно, без міської метушні: *«там мала б я супокій»*; *«відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги»*; *«десь у глухій відлюдній закутині могла б я віджити і віднайти свою свободу»*;

Ангарович погоджується з планами жінки переїхати жити на село лише в ситуації її нервового напруження, надмірного хвилювання, щоби тимчасово заспокоїти її, насправді ж така пропозиція його вкрай здивувала: *«Твоя пенсія наразі буде йти на вклади в господарство, а коли дечого доробимося, то можна буде робити з неї невеличкі оццаності. – Чи так? – Так, так, – механічно мовив капітан. – Значить, похваляєш мій план? – Цілковито... – Пристаєш на нього? – З цілого серця»* [11, с. 51].

У процесі спілкування мовці моделюють світ, створюючи свої значення для знаків. Слушною є думка У. Еко про роль знаків у процесі створення феномену брехні: *«Самодостатність світу змісту, яку забезпечує певна культура, пояснює, чому знаки можна використовувати для того, щоб казати неправду. Про знак-функцію говоримо тоді, коли щось можна використати для того, щоб обманювати (і таким чином розробляти ідеології, продукувати твори мистецтва тощо). Те, що Пірс називає знаками*

(які, в певних відношеннях чи з огляду на певну компетентність, означають для когось щось інше), є ними тільки тому, що я здатний використати репрезентамен, щоб відсилати назад до вигаданого стану світу. Навіть індекс можна фальсифікувати, щоб означити якийсь феномен, який не можна виявити і який насправді ніколи не був причиною свого уявного репрезентамена. Знаки можна використати, щоб говорити неправду, оскільки вони відсилають назад до об'єктів чи станів світу тільки як *представники*» [4, с. 252–253].

Отже, лінгвосеміотика брехні як окрема і специфічна галузь досліджень формується на перетині комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, філософії мови, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, «чистої» семіотики і залучає до свого корпусу категорій та понять такі параметри, як мовна гра, «зрежисована гра» у житті (= у комунікативній ситуації), уявні, або «породжені» світи, асиметричність у співвідношенні слова та поняття, слова та значення, слова та смислу, аберація семіотичних законів (семантичних, синтактичних та прагматичних), мотивація брехні (психологічна, соціальна, етнокультурна), змістові типи брехні (як результати порушення семантичних правил), стратегія і тактика брехні, роль спостерігача (як того, хто бачить «зі сторони» мовну поведінку комунікантів і може оцінити їх знакові маніпуляції), формальні та функціональні типи знаків, що використовуються для різного роду брехні і, нарешті, процес семіозису в аспекті феномену брехні. Зрозуміло, що це далеко не повне визначення предмету та «образу» лінгвосеміотики брехні, яка потребує не тільки уточнення понятійного апарату, але й вдосконалення методів дослідження, зокрема, розгляд можливостей інтент-аналізу, дискурс-аналізу, контент-аналізу та контекстуального аналізу, методик та прийомів психолінгвістики та когнітивної лінгвістики тощо.

Список літератури

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
2. Вайнрих Х. Лингвистика лжи / Х. Вайнрих // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – Режим доступу : < www.lexis-asu.narod.ru/other-works/li... > від 26 грудня 2010.
3. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К. : Основи, 1995. – 311 с
4. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко. – Львів : Літопис, 2004. – 384 с.
5. Кобозева И. М. Лингво-прагматический аспект анализа языка СМИ / И. М. Кобозева. – Режим доступу : <http://www.textfighter.org/text12/08_> від 15 грудня 2010 р.
6. Ленец А. В. Отечественные и зарубежные теории лжи и речевого обмана / А. В. Ленец. – Режим доступу : <<http://siberia-expert.com/publ/stati/stati/lnec>>
7. Моррис Ч. У. Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семіотика : антологія / [сост. Ю. С. Степанов]. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – С. 45–97.
8. Пітерс Д. Д. Слова на вітрі. Історія ідеї комунікації / Д. Д. Пітерс. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.
9. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17. – С. 170–194.

10. Стежками Франкового тексту (комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Перехресні стежки») / [Ф. С. Бацевич, С. Н. Бук, Л. М. Процак, А. А. Ровенчак, Л. Ю. Сваричевська, Ф. Л. Ціхоцький]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 376 с.
11. Франко І. Для домашнього огнища / І. Франко // Збір. творів: у 50-ти т. – К. : Видавництво «Наукова думка» – 1979. – С. 7–143.
12. Франчук О. Причини брехні / О. Франчук. – Режим доступу : <<http://www.geocities.com/olexandr>> від 25 лютого 2011 р.
13. Шаховський В. И. Человек лгущий в реальной и художественной коммуникации / В. И. Шаховский // Человек в коммуникации : аспекты исследования. – Волгоград, 2005. – С. 173–204.

LINGVOSEMIOTICS OF FALSE: THE SEARCH FOR TRUTH

Lidija SVARYCHEVSKA

*Ivan Franko National University of Lviv,
The Department of General Linguistics,
1/343, Universytetska Str., 79602 Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 2-394-756*

The article deals with the creating of conceptual and nomenclative device for lingvosemiotics of false. The author examines the known works addressed this issue and gives examples from artistic texts, in particular, from Ivan Franko tale “For the Home Hearthstone”.

Key words: false, lie, concealment, linguistics of false, lingvosemiotics.

ЛИНГВОСЕМИОТИКА ЛЖИ: ПОИСК ИСТИНЫ

Лидия СВАРИЧЕВСКАЯ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра общего языкознания,
ул. Университетская 1/343, 79602 Львов, Украина,
тел.: (00380 322) 2-394-756*

Статья посвящена проблемам создания концептуального и терминологического аппарата лингвистики лжи в семиотическом аспекте. Проанализированы известные труды в этой области. Приведены примеры из текстов художественной литературы, в частности, произведений Ивана Франко.

Ключевые слова: ложь, обман, утаивание, лингвистика лжи, лингвосеміотика.

УДК 81:39

СФЕРА САКРУМ–ПРОФАНУМ У СИСТЕМІ КУЛЬТУРА–МОВА

Лариса ГОНТАРУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра загального мовознавства,
бул. Університетська, 1, к. 343, 79000 Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 56

Терміни *сакрум–профанум* у політеїстичних та монотеїстичних релігійних системах наповнюються відмінними семантичними складовими і мають різну структуру. Акіосфера *сакрум–профанум* на вербальному рівні зумовлює семантичний обсяг конкретного слова, а також частотність його використання залежно від сфери функціонування. Сфера *сакрум–профанум* є не лише акіосферою, а й прагмасферою, яка визначає моделі поведінки (у тому числі й мовної) певного суспільства.

Ключові слова: політеїстична релігійна система, монотеїстична релігійна система, сакрум, антисакрум, профанум, мовний образ світу.

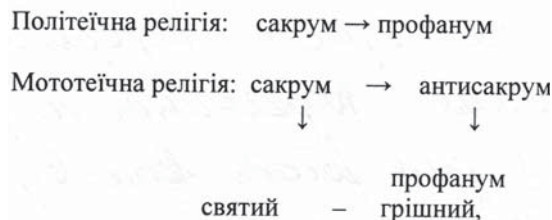
Терміни *сакрум–профанум* у системі культура–мова.

Терміни *сакрум–профанум* – центральні в термінологічній системі народної культури, оскільки названі ними сфери окреслюють і визначають функції та роль усіх предметів у ній. Звідси дослідник народного мовного образу світу змушений чітко уявити понятійне наповнення вказаних сфер у межах конкретної культури, щоб на їхній основі можна було укласти якісні класифікаційні схеми та обґрунтовано інтерпретувати конкретний мовний образ.

Аналізовані терміни в різних релігійних системах можуть наповнюватися відмінними семантичними складовими. Якщо розглядати системи вірувань, у яких існує багатобожжя, то тут сфера сакрального така: сюди належать як боги, так і різного типу божки, демони, духи предків і т. д. (наприклад, повітрулі, русалки, лісовики), тобто, всі істоти, які сильніші за людину і яким людина, з огляду на це, повинна коритися, задобрювати їх, догоджати їм. Звідси походять різного типу жертвоприношення цим надлюдським істотам, велика кількість храмів у різних культурах світу для цих богів та божків. Те, що християнська монотеїстична релігія у процесі її засвоєння часто накладалася на питомі політеїстичні системи вірувань, зумовило розмитість і невизначеність сфери *сакрум* у народних текстах таких культур.

Якщо ж говорити про монотеїстичні доктрини, наприклад, християнську, іудейську чи мусульманську, то тут сакральним можна вважати лише те, що стосується Бога та його дій стосовно світу, а також обраних ним людей. Експліцитно ця сфера на вербальному рівні реалізується через лексеми *святий, пресвятий, чистий, пречистий, благий, преблагий, благословенний, преблагословенний* та ін. Саме так у християнстві окреслюється Божа Матір та апостоли, а також усі отці Церкви. Згідно з християнською доктриною демонічний світ не належить до площини *сакрум*. Однак він не міститься й у площині *профанум*, куди входять поняття, що стосуються світських предметів та

явищ. Ця окрема площина, яку називаємо *антисакрум*, виокремилася зі сфери *сакрум* монотеїстичних релігій як опозиція до неї. Тому в цих релігійних системах аксіосфера *профанум* зазнає дії двох аксіосфеор: *сакрум–антисакрум*. Ця дія виявляється через творення у сфері *профанум* опозиції *святий–грішний*:

чим пояснюється амбівалентна оцінка окремих предметів та явищ у народній культурі. Наприклад, у польському народному соннику Гора є сакральним місцем, де заснула Божа Матір, помер Ісус, де будують церкви, каплички, ставлять хрести, в інших текстах – це сфера *антисакрум*, оскільки Гора є місцем локалізації нечистих сил, що походять від Диявола. Дослідниця польського народного сонника С. Небжеговська не відзначає сакралізації Гори в народній свідомості в останньому випадку і нічого сама не говорить про сакральність Гори як локалізації нечистої сили [10, с. 102], хоча за нашими спостереженнями, ніхто не відносить такі предмети до сфери *профанум*.

Як видно на схемі, політеїстичні релігійні системи не виокремлюють поняття ‘святість’–‘гріх’. Стверджуємо це на підставі того, що у текстах, які відображають цей тип вірувань (наприклад, давньогрецька чи японська міфологія), немає жодних лексем, які б експліцитно чи хоча б імпліцитно виражали вказані поняття. Це свідчить про відсутність звичної для нас розбудованої структури морального кодексу в суспільстві, яке користується такою системою вірувань. На цю особливість політеїстичних систем вказує й О. Накорчевський у монографії «Синто»: «можна сказати, що в общинних (політеїстичних – Л. Г.) релігіях не існує поняття абсолютного добра і зла, які могли б служити критерієм для універсального морального судження» [4, с. 18]. Тому моральні чи неморальні вчинки (з погляду носія монотеїстичної системи вірувань) властиві як суб’єктам сфери *сакрум*, так і суб’єктам сфери *профанум*. Наприклад, боги зазвичай створюють сім’ї, народжують дітей, сваряться, ведуть постійну боротьбу за першість і часто не беруть до уваги моральні аспекти певного питання. Такий стан речей відзначено у монографії «Боги тропической Африки» Б. Оля, наприклад: «Ньяміє кплі – “Велике небо” був жонатий на богині землі ... внаслідок цих – не завжди бездоганних з морального погляду – сімейних стосунків з’явилася велика кількість дітей» [5, с. 35–36]; «Богиня Мусо короні має дуже гидкий характер: ревнива, порочна, зла, забіяка» [5, с. 43]; богиня Саді-вата роздає своїм коханим мішки з грішми [5, с. 47]. Створюють сім’ї, народжують дітей, не зберігають подружньої вірності, улещують своїх коханок і коханців, сваряться і боги Давньої Греції, зокрема, усім відома сімейна пара Зевс–Гера, наприклад: «Тільки Зевсу – батьку небес – була підвладна блискавка і тільки страх перед її смертоносною силою робив слухняними його сварливе й конфліктне сімейство» (Грейвс, с. 37); «Зевс і Гера постійно сварилися. Щоб відітнути за його часті подружні зради, Гера нерідко принижувала

Зевса, використовуючи лукавство» (Грейвс, с. 37). Порівняємо ще одну божественну пару Посейдона й Амфітріти: «причин для ревнощів у неї було не менше, ніж у Гери, чий чоловік, Зевс, відомий своїми любовними пригодами з богинями, німфами і смертними жінками. Особливо обурих Амфітріту зв'язок Посейдона зі Скіллою» (Грейвс, с. 41). Однією з божественних сімейних пар японської релігійної міфології синто є Ідзанагі та Ідзаннамі, які народжують богів і є пращурами людей [4, с. 39–41]. Офіційні хроніки Японії – «Кодзікі» та «Ніхонгі» – розповідають про боротьбу богині сонця Аматерасу з іншими божествами за верховенство у «небесній країні» [4, с. 28].

Боги у політеїстичних системах вірувань обдурюють, крадуть, пиячать, насолоджуються вбивством, наприклад, у давньогрецькій системі вірувань так поведуться Гермес, Арес і Гадес: «Зевс попередив Гермеса (який вкрав у Апполона корів. – Л. Г.), що з цього дня той змушений поважати право власності й утримуватися від відвертої брехні» (Грейвс, с. 45); «Арес, стрункий, шалений, вічно п'яний і забіякуватий бог війни» (Грейвс, с. 47); «Арес під настрій воював то за одних, то за інших, відчуваючи радість, коли спостерігав людей, що вбивали одне одного, і пограбовані міста» (Грейвс, с. 51); «(Гадесу. – Л. Г.) подобалося, коли відважні молоді воїни вбивали одне одного у жорстоких битвах» (Грейвс, с. 51). Позбавлені ці боги й цнотливості, наприклад, у міфології синто розповідається про жіноче божество Аме-но-удзуме, яка, ставши на перевернутий горщик, почала на ньому танцювати, і, ввійшовши в екстаз, «виваливши груди, шнурівки спідниці до сокровенного місця розпустила» [4, с. 47].

У релігіях політеїстичного типу суб'єкти сфер *сакрум* і *профанум* вступають у безпосередню візуальну комунікацію, творять навіть родинні зв'язки між богами та людьми, наприклад: «В Ідзумо Сусаноо (бог вітру. – Л. Г.) будує свій палац і жениться на врятованій ним від дракона дівчині, яка народжує йому сина» [4, с. 49]. Подібно поведуться і боги Греції: «Коли Зевс залишив на Криті Європу (смертну жінку. – Л. Г.), яка народила йому Міноса, Радаманта і Сарпедона, вона вийшла заміж за Астерія, який був тоді царем» (Грейвс, с. 226). Такі стосунки між Богом і людиною неможливі у монотеїстичних системах вірувань. Згадаймо Ісуса Христа, який, будучи Богом у людській тілесній оболонці, не одружився і не народив дітей. Характеризуючи з цього погляду політеїстичні системи вірувань, О. Накорчевський зауважив, що у них «чіткої межі між мирським і священним не існує – все тією чи іншою мірою пронизане релігією, шануванням священного» [4, с. 22]. Навіть смерть тут охоплює як сферу *профанум*, так і *сакрум*, наприклад, у Греції можна побачити могилу Зевса, а японська міфологія розповідає, що першою серед богів померла богиня Ідзанагі від пологів [див.: 4, с. 41].

У політеїстичній системі вірувань божества беруть активну участь у земних ділах. Характерно, що суб'єкти сфери *сакрум* впливають на життя суб'єктів сфери *профанум* – у першу чергу на людей – швидше ситуативно. Тяжко тут прослідкувати якісь визначені раз і назавжди норми співіснування, які чітко прописані у монотеїстичних релігіях. Іншими словами, нещастя на людей падають не внаслідок недотримання ними божественних законів, а часто в результаті сутичок і конфліктів між самими богами, наприклад, за свідченням Б. Оля, у тропічній Африці «Боги самі слідкують за тим, щоб їхні права суворо зберігалися: вони ревниві, не люблять плутанини і нетактовних вчинків. У зв'язку з цим між ними часто відбуваються сварки,

які призводять до космічних катаклізмів» [5, с. 58]. Банту в Кавіроні стверджують, що верховний бог Веле хакаба «створив місяць – старшу сестру, і сонце – молодшого брата; їхні щоденні колотнечі призводять до зміни дня і ночі» [5, с. 78]. Подібне явище спостерігаємо у міфах Давньої Греції, наприклад: «Розгніваний Посейдон (унаслідок суперечки з Афіною. – Л. Г.) послав велетенські хвилі, щоб затопити Фріасійську рівнину, де розташовані Афіни... щоб якимось вгамувати гнів Посейдона, жінки в Афінах були позбавлені права голосу, а мужчинам відтоді заборонялося носити імена своїх матерів» (Грейвс, с. 42). За свідченням О. Накорчевського, японські «Боги як і люди мінливі у своїх настроях. Вони можуть бути прихильними або гніватися, дарувати ласку і посилати напасті. Все залежить від конкретного стану душі камі (бога. – Л. Г.) в якийсь певний момент». Окремим типом камі є духи – померлі неприродньою смертю, серед яких є вісім найвідоміших: «Часто всі біди та нещастя, які відбувалися в країні, приписували мстивому духу цих восьми камі, і тому як тільки починалися епідемії, неврожай чи бунти, тут же по всій Японії розгорталося пришвидшене будівництво святилищ і повсюдно проводили спеціальні служби для «замирення» душ цих невинноубитих» [4, с. 120].

Монотеїстичні ж релігійні системи чітко окреслюють правила взаємодії Бог–Людина, виписуючи незмінну систему норм поведінки, не дотримуючись якої людина буде покарана Богом. Наприклад, у Старому Завіті, п'ять книг якого стали основою для іудаїзму, а також першоджерелом для християнства та мусульманства, Бог дав 10 Заповідей, що встановлюють визначений взаємопорядок стосунків Бог–Людина, Людина–Людина. У Корані такі правила розкидані по всьому тексту, наприклад: «Розвід – двократний: після нього – або втримати, згідно звичаю, або відпустити із благодіянням» (Коран 2: 229); «Якщо берете в борг між собою на певний термін, то записуйте це» (Коран 2: 252); «не слід віруючому вбивати віруючого» (Коран 4: 94); «І давайте сиротам їхнє майно ... І не їжте їхнього майна, доповнюючи своє – адже це великий гріх!» (Коран 4: 2).

Величезна кількість богословських праць, написаних від початку християнства до наших днів, присвячена саме проблемі гріха і праведності, тобто, святості. Тут експліцитно й імпліцитно виражено як саме поняття 'гріх' за допомогою відповідних лексем – *гріх, злость, злоба, зло, спросность, хвороба духовна, нечестивість, нечистота, мерзота, безбожник, грішник* та ін., – так і понятійне наповнення цього терміна – *пиха, ласунство, нечистота, заздрість, гнів, ненажерливість, зневіра, лінивість до служби божої, розпуста*, наприклад: «якщо в хворобу яку духовну, тобто в *гріхи* впав, аби покаанням благодаті Божої доступив» (О тайн., с. 6); «Є сім головних смертних *гріхів*: *пиха, ласунство, нечистота (розпуста. – Л. Г.), заздрість, гнів, ненажерливість, зневіра* або *лінивість до служби божої*» (О_тайн., с. 52); «Війну проти восьми *злостей* описати надумав. Тобто ... *ненажерливості ... розпусти ... ласунства ... зневіри ... яка є ... тіснотою ... серця ... марнославство ... пихи*» (УЄ Кал., с. 601). Імпліцитно поняття 'гріховний' у Корані виражено за допомогою лексем *глухий, німий, сліпий*, наприклад: «*Глухі, німі, сліпі*, – і вони не вертаються (до Аллаха)» (Коран 2: 17), – хоча є й багато випадків експліцитного вираження цього поняття за допомогою лексем *гріх, зло, мерзота* і т. д., наприклад: «Він (Сатана. – Л. Г.) наказує вам тільки *зло і мерзоту*» (Коран 2: 164).

Робимо висновок, що монотеїстична релігійна система, на відміну від політеїстичної, абсолютно чітко окреслює поняття 'гріх' у кількісному та якісному аспектах. Зокрема, у цій системі вірувань учинок Гермеса кваліфікувався б як гріх, а не пустощі новонародженого бога. Порівняйте православний богословський текст: «Так і всі *розпусниці* й *грішниці* світа того чинять. *крадуть* ... видають різними способами» (УЄ № 62, с 17 зв.).

Абсолютно чітко у монотеїстичних системах вірувань окреслено й чесноти, які роблять людину святою в очах Бога. У християнських православних та католицьких текстах до таких чеснот належать любов, надія, віра, святість, стриманість, покірність, мужність, мудрість, розум, побожність, слухняність, милосердя, справедливість, доброта, ласкавість, щедрість, шанобливе ставлення до родичів, цнотливість, скромність, спокійність, правдивість, сором'язливість, веселість, неквапливість, тихість, точність, статечність, лагідність, терплячість, чесність, комунікабельність, що, наприклад, в українських богословських пам'ятках XVI–першої половини XVII ст. називаються словами *цнота*, *покора*, *послушенство* (слухняність), *віра*, *набоженство*, *святобливість*, *надія*, *милість*, *любов*, *музство*, *мужність*, *мудрість*, *росторонність*, *мірність*, *встремєжливість*, *повстягливість* (стриманість), *справедливість*, *ласкавість*, *щодробливість* (щедрість), *пошанування до родичів*, *ціломудріє*, *чистість* (цнотливість), *скромність*, *покой*, *правда*, *встид*, *милосердя*, *веселе* (веселість), *несквапливість*, *добротливість*, *доброть* (доброта), *тихість*, *терпеливість*, *справність* (точність), *статечність*, *довготерпеливість*, *учтивість* (чесність), *кроткість* (лагідність). Наприклад: «і що тому рівне, що всіх *цнот* християнських є школою, як то *Покори*, *Послушенства*, *Віри*, *Надії*, *Милості*, *Музства*, *Мудрості*, *Встремєжливості*, *Справедливості*, *Доброти*, *Ласкавості*, *Щодробливості* і інших *цнот*, які ... всіх вчених одностайний є голос» (МІКСВ, с. 268); «в житті своєму заховав три *цноти*, *пошанування* скільки, до родичів: *ціломудріє* скільки до самого себе: *скромність* скільки до ближніх. і так аби за то милосердя ... доступив» (Коп.Ом., с. 160); «той померлий заховав три *цноти* Богословські, на яких все спасіння зависло, *віру*, ...*Надію*... *Любов*» (Коп.Ом., с. 160); «*Віра*. *Покой*, *Правда*. *Встид*. *Милосердя*. і інші *цноти* погібнуть» (Крон., с. 31); «чотири *цноти* знамениті: ... *мудрість* ... *мужество* ... *повстягливість*» (Пчела, с. 52); «Другий пожиток є, Примноження ласки божої утверджуючий і укріплюючий нас в *вірі*, в *надії*, і *любві*, і в інших *цнотах*, а особливо в *мужності* щоб ім'я Христове без жодного встиду і боязні сміло визнавати могли» (О тайн., с. 36); «Всякі *цноти* і побожності, суть овочі Духа святого... // овоч Духа є *милість*, *веселе*, *покой*, *несквапливість*, *добротливість*, *доброть*, *Віра*, *тихість*, *встремєжливість*» (Зобр., с. 32–32 зв.); «тим семи головним *гріхам* протилежних сім *цнот* виконав, як то *Покору*, *Щодробливість*, *Чистість*, *Ласкавість*, *Мірність*, *Терпеливість*, і пильне *набоженство*» (Мог.Тр., с. 909); «Чотири *цноти* найголовніші, *мудрість*, або *росторонність*, *справедливість*, *мужність*, *мірність*, або *встремєжливість*» (Зобр., с. 72); «щоб ті три *цноти* збавінням душевним названі заховав, *Покірну мудрість*, *Статечну мудрість*, і *Любов* *Добротливу* до *Ближнього*, яка з *щодробливості* внутрішньої до всіх і досконалої *милості* початок свій має» (Кіз. Н., с. 203); «будь *довготерпеливим* над винними, і *ласкавим* в наріканю. *учтивим* в звичаях. *кротким* в мові, *тихий* і охочий до *розмови*. тому що ті всі *цноти*, дарують тобі *любов* у підданих» (Тест., с. 149–150); «тебе

за правдивого короля признають коли не тільки панство, але й *цноти* матимеш. ... *справедливість* ... є королівству помічником. шарлатна тебе теж шата приоздобить, коли її *святобливість* пофарбуєш. ніг твоїх червонії ... боти на *учтивість* тобі тоді будуть, коли в них ходячи *полумя запальчивості подопчеш*. бо ... ці несмертелне тобі з'єднають королівство» (Тест., с. 174–175).

Усіма названими вище чеснотами у монотеїстичних системах вірувань наділений Бог, як зразок для людини – єдиний безгрішний, тобто, всесвятий. Особливо часто моральні риси Бога імпліцитно виражені через його дії або ознаки. Порівняйте у Корані: «Воістину, Аллах їх не ображав» (Коран 3: 113); «Вже допоміг вам Аллах» (Коран 3: 119); «Хвала – Аллаху, Господу світів, милостивому, милосердному» (Коран 1: 1,2); «Ти – знаючий, мудрий» (Коран 2: 30). У Корані, зокрема, Бог окреслюється лексемами та словосполученнями *відаючий* (Коран 2: 109), *той, що чує, знає* (Коран 2: 121), *великий, мудрий* (Коран 2: 123), *лагідний, милосердний* (Коран 2: 138), *вдячний, знаючий* (Коран 2: 153), *який вибачає* (Коран 2: 168), *живий* (Коран 3: 1), *сильний* (Коран 2: 261), *вдячний* (Коран 4: 146), *правдивий* (Коран 4: 89), *який любить терпеливих* (Коран 3: 140), *славний* (Коран 2: 270), *володар блага для світів* (Коран 2: 252). На особливу увагу заслуговують такі ознаки Бога, як *багатий* (Коран 4: 130; 2: 270, 3: 92) та *хитрий*, порівняйте: «І хитрили вони (апостоли – Л. Г.), і хитрив Аллах, а Аллах кращий із хитрунів» (Коран 3: 47). Оскільки сам Бог наділений такими ознаками, то багатство і хитрість є чеснотами для смертної людини в арабській культурі.

Порівняйте християнське вчення, де Бог народжується у вертепі, не піклується про набуття багатства, вибирає апостолів із простих людей, народжується у сім'ї незможних і т. д. Гонителями Бога і його прибічників, зазвичай, є багаті люди – цар Ірод, Понтій Пилат, фарисеї. Отже, християнська релігійна доктрина імпліцитно багатство оцінює швидше негативно, звідси, в українських народних казках і піснях негативне ставлення до багатія. Іншими рисами християнський Бог подібний до мусульманського, наприклад, він: *спаситель* (Сир. 51: 1), *милосердний, милостивий* (Пс. 103: 8) *правий* (Пс. 92: 16), *справедливий, добрий* (Пс. 116: 5), *мудрий* (Сир. 42: 21), *могутній* (Сир. 46: 16), *ласкавий, вірний* (Пс. 89: 15) і т. п.

У межах монотеїстичної релігійної системи предмети, що наповнюють сфери *сакрум–антисакрум–профанум* можуть бути сталими або рухомими. Наприклад, до сфери *сакрум* у християнській системі вірувань постійно належить Триєдиний Бог, Діва Марія, пророки, ангели Господні, до сфери *антисакрум* належить Сатана та падші ангели (у народній культурі чорти). До сфери *профанум* стало належить людина, яка, будуючи своє життя стосовно понять '*святий*'–'*грішний*', після смерті опиняється у сфері *сакрум* або *антисакрум*. Усі інші предмети, які можуть наповнювати вказані сфери, є рухомими. Це прослідковується як на рівні ортодоксального релігійного вчення, так ще очевидніше в текстах народної культури. Наприклад, у Біблії до сфери *сакрум* може належати земля, зерно, одяг, вода як засіб сакралізації, імпліцитно гора, оскільки на ній з'являється Бог перед Мойсеєм, апостолами та Ісусом Христом і т. п. Ця святість у мові виражається за допомогою лексем *святий, священний, чистий*, наприклад: «земля свята» (Вих. 3: 15); «очищаюча вода» (Чис. 31: 23); «нехай вмиється у текучій воді і стане чистим» (Лев. 15: 13); «зерно чисте» (Лев. 11: 37); «священні шати» (Лев. 16: 4). У народній культурі ці предмети теж можуть бути сакральними. Зокрема, орна земля традиційно сакралізувалася після Пасхи сакральними

предметами: свяченим яйцем, водою, вербою і т. п., тобто ставала святою [див. : 11]. Однак факт, що землю для набуття нею сакральних рис необхідно було сакралізувати, свідчить про те, що цей предмет до моменту сакралізації належить до сфери *профанум*. Відомі практики ворожіння і різного типу поробляння за допомогою мертвої, тобто, цвинтарної землі. Ця земля вже належить до сфери *антисакрум*. Подібну здатність рухатися з однієї сфери в іншу мають й такі названі вище предмети, як гора, вода. У народній культурі до цього переліку можна залучити безліч інших предметів.

Суб'єкти сфер *сакрум–профанум* у політеїстичних системах вірувань та *сакрум–антисакрум–профанум* у монотеїстичних відрізняються місцем свого постійного перебування. Боги політеїстичної системи населяють весь простір – небо, землю, підземелля. З давньогрецьких богів на небі проживають Зевс, Гера, на землі – богиня землі Деметра, у морі – бог моря Посейдон, у лісі – богиня полювання Артеміда, під землею проживає бог підземного царства Аїд. У Японії існують камі моря, камі вітру, камі гір, камі полів і т. д. (що дуже нагадує українських дохристиянських водянників, домовиків, лісовиків, русалок, мавок і т. д., яких християнська доктрина трактує не як богів, а як нечисту силу). За свідченням О. Накорчевського, ці камі «тісно пов'язані з конкретною сферою їх перебування чи місцем, за межі якого їх вплив не розповсюджується» [4, с. 91]. У Китаї на небі живуть лише ті боги, які є втіленням небесних стихій, наприклад, Небесний Імператор, боги Сонця, Місяця, зірок, вітру, дощу і т.п. [4, с. 104–105].

У політеїстичних релігіях усі люди після смерті потрапляють у єдине місце – підземне царство Аїда у греків, Країну Мороку в японців – незалежно від їхньої поведінки на землі. Як пише про це О. Накорчевський, у синто «особисті моральні якості кандидатів у майбутні божества не визначальні, адже головне – їхні успіхи при житті чи обставини смерті» [4, с. 124] або «Перетворення померлого в камі – процес тривалий і складний, однак він не залежить від моральних якостей чи інших достоїнств або, навпаки, недоліків покійного. Камі стають всі» [4, с. 116].

Інша ситуація в монотеїстичній системі вірувань. Постійні суб'єкти сфери *сакрум* перебувають на небі, суб'єкти сфери *антисакрум* – під землею, а суб'єкти сфери *профанум* – на землі. Саме на землі вирішується, куди потрапить людина після смерті. І залежить це від тих норм поведінки, які вона сповідує і яких дотримується. Іншими словами, у монотеїстичних релігіях чітко визначена плата за чесноти, наприклад, у Корані: «котрі *увірували* та творили благо ... для них – *сади*, де внизу течуть ріки» (Коран 2: 23); «А ті, які *увірували* і творили благо, ті – мешканці *раю*, вони у ньому вічно пробувають» (Коран 2: 76). Визначена також плата за гріхи, наприклад, у Корані: «побійтесь *вогню*, паливом для якого люди і каміння, що приготований для *невірних*» (Коран 2: 22); «Так! Той, хто набув *зло* і кого оточив його *гріх*, то вони – мешканці *вогню*, вони у ньому вічно пробувають» (Коран 2: 75); «для *невірних* – кара нестерпна» (Коран 2: 98).

Те, що монотеїстичні релігії у процесі їхнього засвоєння часто накладалися на питомі політеїстичні системи вірувань, зумовило розмитість і невизначеність сфер *сакрум–антисакрум–профанум* у народних текстах таких культур. Спостерігаємо це, зокрема, на рівні народної культури європейських етносів. Тут дуже важливо для дослідника мовного образу певної культури зрозуміти, чи цей предмет є Богом у народній культурі, чи засобом, за допомогою якого діє Бог або шанують Бога.

Наприклад, *сонце* в текстах української народної культури окреслено то як Око Боже, за допомогою якого Бог бачить усе, що відбувається удень, то як людиноподібна істота, яка має матір і працює вдень, освітлюючи землю, а ввечері йде на спочинок; *вогонь* то сам є Богом, якому служать і шанують, то є однією із форм пожертвування Богові від прохача, наприклад, у вигляді свічки. Усі ці тексти різних за сутністю політеїстичної та монотеїстичної доктрин, проте єдиний мовний образ цих предметів в українській культурі. Однак врахування того, що джерело цих уявлень, іноді абсолютно протилежних, є різним, допомагає зрозуміти й обґрунтувати амбівалентні оцінки та інші значеннєві компоненти в семантиці конкретного предмета.

Врахування відмінностей між політеїстичними та монотеїстичними релігійними системами дає підстави визначати час появи певного тексту культури, а також трактувати певні предмети цього тексту в категоріях *сакрум–профанум*. Наприклад, Ох, з огляду на вказану відмінність, – дохристиянський персонаж української міфології, який належить до сфери *сакрум*. Він має довгу бороду, що теж часто є ознакою богів (порівняйте японську міфологію, де згадуваному вже нами Сусаноо інші божества поголили бороду, щоб позбавити надприродних властивостей [4, с. 48]). Якщо ж Оха інтерпретувати з погляду монотеїстичної системи вірувань, то це нечиста сила, підтвердженням чого є місце проживання цього дідка – під землею. Звідси щоразу у випадку синкретизму двох систем необхідно враховувати під час інтерпретації матеріалу різні пласти сакральної культури, тому й різне семантичне наповнення сфер *сакрум–профанум*, адже, за спостереженнями релігієзнавців, доктринна теорія і народні вірування часто суперечать одне одному [див. 5, с. 25].

Сфера сакрум–профанум і мовний образ світу.

Аксіологічна сфера *сакрум–профанум* (за версією російських семіотиків: сакральний–світський) є базовою опозицією в мовному образі світу. У концепції бінарних опозицій сфера *сакрум–профанум* накладається на підрядні, конкретніші опозиції типу: *життя–смерть, правий–лівий, високий–низький, світлий–темний, верх–низ, небо–земля, схід–захід* і т.д. [2].

Отже, ця аксіологічна сфера не лише пронизує усі найважливіші поняттєві структури людської свідомості, а й формує ці структури. Керуючись цим, уважаємо за доцільне структурне співвідношення культура–мова, яке запропонував Н. Толстой: **літературна мова – висока культура; побутова мова – середня культура; народна мова** (говірки) – **народна культура** (фольклор); **професійна мова – професійна культура** – доповнити п'ятим варіантом: **сакральна мова – сакральна культура**.

На наше переконання, саме останній варіант культури формує інші типи культури, відповідно, останній варіант мови формує інші варіанти мови, зумовлюючи, зокрема, сенс та частотність використання їхніх одиниць. Цей висновок впливає зі серії статей у монографії «*Nazwy wartości*», де польські лінгвісти проаналізували низку слів з оцінним значенням. Наприклад, Е. Боровецька, дослідивши функціонування лексеми *мудрість* у сакральних та світських текстах, стверджує: «Незважаючи на те, що формулювання філософів і теологів дослівно не функціонують у літературній та побутовій мовах, однак впливають на зміст слова у цих варіантах мови» [8, с. 103]. На зумовленість сферою *сакрум–профанум* частоти використання лексеми *миłosердя* вказує Д. Беньковська, наприклад: «Те, що *миłosердя* у позахристиянських текстах

рідко трапляється, можна пов'язувати з досить загальним у ХХ ст. знецінюванням моральних цінностей, серед них і милосердя, як і – особливо це суттєво для польської мови – запереченням християнської етики та ідеї милосердя на ґрунті діалектичного матеріалізму й марксистського гуманізму» [7, с. 67]. Дослідники, які працюють паралельно з текстами, що належать до різних полюсів або площин щодо аксіосфери *сакрум–профанум*, неодноразово звертають увагу на це явище [див. : 12; 9; 1 та ін.].

Якщо вийти за межі вербальних знаків, то й тут варто відзначити, що сакральна культура, як уже зазначалося, формує наші моделі поведінки в інших варіантах культури. На це, зокрема, вказує історик релігії М. Еліаде у праці «Священное и мирское» («Le sacré et le profane»). Наприклад, святкування Нового року, за його інтерпретацією, становить собою щорічне поновлення Часу від самого початку, тобто, реставрує первинний, 'чистий' Час, який існував у момент Створення світу [3, с. 52–53]. Дослідник стверджує: «Нерелігійна людина в чистому вигляді становить досить рідкісний феномен навіть у найбільш світських сучасних суспільствах. Більшість «невіруючих» поводять себе ще релігійно, хоча й самі цього не розуміють». І далі: «Сучасна людина, яка ідентифікує й оголошує себе невіруючою, є носієм усієї прихованої міфології, а також великої кількості zdegradovanih обрядів. Як ми вже зазначали, святкування з приводу Нового року чи переїзду в новий дім, навіть якщо й носять світський характер, містять у собі структуру обряду оновлення. Це ж стосується й святкувань з приводу шлюбу, народження дитини, отримання нової посади, підйому на новий щабель соціальної ієрархії і т. п.» [3, с. 127].

Сфера *сакрум–профанум* формує як оцінки певних явищ дійсності, так і моделі поведінки певного суспільства. Для прикладу розглянемо українську фразеологію та релігійну практику, що стосується семантичного поля 'Одяг' крізь призму текстів Біблії.

У Біблії одягу надається важливе символічне значення, хоча частотність текстів, де б вживався гіперонім *одяг* чи його гіпоніми, порівняно невелика. Зокрема, у Новому Завіті сам Бог–Отець з'являється «Одягнений ... в одягу» (Од. 19: 13). У книгах Старого Завіту найчастіше функціонує лексикалізоване словосполучення «роздирати одягу», що окреслює дію, яка за східним звичаєм є виявом болю, жаху чи жалоби («Устав Іов, роздер на собі одягу» (Йов 1: 20); «пороздирили на собі одіж» (Чис. 14: 6); «І закричав сильно ... роздер на собі одіж» (Юдт. 14: 16); «І Маттатія та його сини роздерли на собі одягу ... і заридали гірко» (1 Мак. 2: 14).

У цих текстах виявляється опозиція *частина–ціле*, згідно з якою роздерта одягу оцінюється негативно, а ціла – позитивно. Ця опозиція пов'язана з опозицією *одягнений–голий*, що має додаткове метафоричне значення 'захищений–незахищений' і підпорядковується опозиції *святий–грішний*: «Нагим вийшов я з материнської утроби, нагим і повернувся туди. Господь дав, Господь і взяв (Йов 1: 20). Порівняйте негативну семантику фразеологізмів «Голий як пень (палець, миш, бубон)» (Номис, с. 106–107); «Голий як мати народила» (Номис, с. 496); «Сорочки на хребті немає» зі значенням 'бідний', «Залишитися в одній сорочці» (ФСМУ, 1, с. 311) у значенні 'дійти до крайнього зубожіння', «Народитися без сорочки» (ФСМУ, 2, с. 533) зі значенням 'бути нещасливим, безталанним, невезучим' і позитивну семантику фразеологізму «Народився в сорочці» (ФСМУ, 2, с. 533) зі значенням 'бути везучим, удачливим, щасливим'. Вектор опозиції *голий* семантично пов'язаний з нечистою силою, що

імпліцитно виявляється у такому фразеологізмі: «Упросилися злидні на три дні, та чорт їх до віку не викишкає» (Номис, с. 107) у значенні ‘велика бідність’. У системі вірувань цей зв’язок виявляється через уявлення про те, що міфічні істоти, русалки (померлі нехрещеними) не мають сорочок [6, с. 421]. Чорт в українських казках теж неодягнений, за винятком часу, коли перетворюється у панка (але тоді він, можливо, втрачає частину сили, бо його обдурює мужик).

Оскільки християнська система вірувань мала вплив на формування системи поведінки українців, то тут розпущений одяг, босоногість асоціюються з наготою, внаслідок чого оцінюються негативно [6, 425].

Зовнішнім ознакам одягу в Біблії теж надається символічне значення. Зокрема, у притчі Ісуса Христа про “зване» весілля святкове весільне вбрання гостей має семантику ‘вірний, чистий’, тоді як несвяткове вбрання виражає значення ‘гріх’ (Мт. 22: 12–13). Експліцитно ця семантика виражається у такому тексті Нового Завіту: «7. Радуймося і веселімося і віддаймо славу йому, бо настав шлюб Агнця і дружина його приготувалася. 8. І дано їй, щоб одягнулася у вісон чистий, ясний, вісон же – це праведність святих» (Од. 19: 7–8). Візуальна чистота одягу, як бачимо з поданої цитати, теж має символічне значення, що пов’язане зі сферою *сакрум*, оскільки виражає семантику ‘святий, чистий, праведний’. У Біблії поняття ‘чистий’ вербально реалізується через лексеми *чистий, білий, ясний, яскравий* або через словосполучення типу «ті, котрі перуть свій одяг», наприклад: «Блаженні ті, котрі одяг свій перуть, щоб було право їм на дерево життя» (Од. 22: 14). Ісус Христос у своєму другому пришестві на Землю з’явиться у білій одежі (одежа біла, як сніг), такий же одяг на старцях, що сидять на 24-х божих престолах (Од. 4: 4), а також на ангелові, який провістив Магдалині про воскресіння Христа (Мр. 16: 5).

Звідси щоденна модель сакральної поведінки українців – іти до церкви у чистому, святковому вбранні. Ця ж модель поведінки спрацьовує й у сфері *профанум*, оскільки на будь-які важливі чи урочисті зустрічі людина йде у такому ж одязі. На вербальному рівні функціонують такі фразеологізми, що в різних аспектах пов’язані з аналізованою семантикою: «Трясця тим багачам, що багато сорочок; а в мене одна, та біленька щодня» (Номис, с. 497); «Одна рубашка – та переперашка» (Номис, с. 496); «Пошануй одежину раз, вона тебе десять раз», «Шануй одягу в дворі, вона тебе в людях» (Номис, с. 491); «Убери пень, буде хорошень», «Убрався в жупан, і дума, що пан» (Номис, с. 493).

Окремо розглянемо гіпонім *пояс*, як елемент одягу, який в українській народній свідомості захищає від небезпек зовнішнього світу, додає сили. У Новому Завіті *пояс* згадується як частина одягу ангела, а саме як його зброя, наприклад: «і сім ангелів ... вийшли з храму, одягнені в льон, чистий, яскравий, і підперезані коло грудей поясами золотими» (Од. 15: 6). У Старому Завіті функціонує словосполучення *розпустити пояс* у значенні ‘зробити слабким’: «Він (Господь – Л. Г.) виливає на вельмож презирство й розпускає пояс сильних» (Йов 12: 21).

Автори монографії «100 найвідоміших образів української міфології» стверджують, що «від найдавніших часів у багатьох народів пояс, підперізування мали сакральне значення, пов’язане з ідеєю досконалості, безкінечності й водночас цілісності ... Пояс ...уподібнюється до пуповини як життєвого потенціалу, й це окреслює його сутність як могутнього оберега» [6, с. 423]. Вони ж вказують на

поведінкову модель українців: «в давнину всі його носили постійно – з дитинства до смерті» [6, с. 423]. В уявленні українців нечиста сила була без пояса [6, с. 425].

На вербальному рівні семантика пояса як предмета, що додає сили, реалізується у таких фразеологізмах: затикати за пояс – ‘перевершувати кого-небудь у чомусь’ (ФСУМ, 1, с. 318); держати коло свого пояса – ‘дуже пильнувати, утримувати кого-небудь біля себе’ (порівняйте фразеологізм – синонім з лексемою *спідниця*, що теж є гіпонімом гіпероніма *одяг* – тримати біля спідниці) (ФСУМ, 1, с. 229).

Можна зробити висновок, що лексеми, які належить до семантичного поля ‘Одяг’ містять сталу сему ‘захищений’, а предмети, які номінуються цими лексемами, у народній практиці використовуються як обереги, оскільки захищають від нечистої сили. Ця семантика, на нашу думку, на рівні народної, середньої та високої культур сформувалася під впливом сакральної культури. Отже, не випадково для українця, як і для будь-якого європейця, акт публічного оголення сприймається негативно, а тому може бути формою знущання, приниження, катування як, наприклад, у в’язниці Абу–Грейд чи в інших місцях позбавлення волі. І навпаки, існує звичай на Дні народження, сімейні урочистості дарувати новий одяг: сорочку, плаття, шубу, костюм і т. п. Як ми намагалися показати, ці моделі поведінки пов’язані з центральною аксіосферою *сакрум–профанум*, а конкретніше, з її підсферами *святий–грішний*, *чистий–брудний*, *одягнений–голий*, *захищений–незахищений*. Усе сказане вище дає підстави зробити висновок, що сфера *сакрум–профанум* є не лише аксіосферою, а й прагмасферою, яка визначає моделі поведінки (у тому числі й мовної) на всіх рівнях культури певного суспільства, а також на вербальному рівні зумовлює семантичний обсяг конкретного слова і частотність його використання залежно від сфери функціонування.

Список літератури

1. Гонтарук Л. Парадигматика полонізму *цнота* у значенні ‘добročесність, чеснота’ в українській мові XVI–першої половини XVII ст. / Л. Гонтарук // Проблеми слов’язознавства. – Книга. 53. – Львів, 2003. – С. 164–184.
2. Иванов В. Исследования в области славянских древностей / Вяч. Вс. Иванов, В. Топоров. – Москва, 1974. – 342 с.
3. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде. – Москва, 1994. – 132 с.
4. Накорчевский А. Синто / А. Накорчевский. – Санкт–Петербург, 2003. – 443 с.
5. Оля Б. Боги тропической Африки / Б. Оля. – Москва, 1976. – 286 с.
6. Bieńkowska D. Miłosierdzie / D. Bieńkowska // Nazwy wartości. – Lublin, 1993. – S. 65–74.
7. Borowiecka E. Mądrość / E. Borowiecka // Nazwy wartości. – Lublin, 1993. – S. 95–115.
8. Niebrzegowska S. Polski sennik ludowy / S. Niebrzegowska. – Lublin, 1996. – 297 s.
9. Niebrzegowska S. Świat wartości sennika ludowego // Etnolingwistyka. – Wydanie 8. – Lublin 1996. – S. 99–112.
10. Niewiadomski D. Motywy orki i siewu w XIX–wiecznym folklorze polskim i ich transfiguracja we współczesnej literaturze ludowej / D. Niewiadomski. – Lubin, 1984. – 439 s.
11. Słownik staropolski : Wstęp. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1953–1955. – T. 1. – 443 s.

Джерела

- Біблія – Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – Рим, 1988. – VI+1070+324 с.
- Грейвс – Грейвс Р. Мифы древней Греции / Р. Грейвс. – Москва, 1992. – 620 с.
- Зобр. – Зобране короткої науки о артикулах віри Православно–католической християнскої. – Львів, 1646. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр II Ст. – 2201.
- Кіз Н. – Філофей [Кізаревич] архієпископ Константинограда. Наука о правилі... – Київ, 1625. – С. 194–204. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр II Ст. – 2338.
- Коп. Ом. – 3.Копистенський. Омлія албо казанє на роковую пам'ять в Бозі Велебного... Свфимія Плетенецького... – Київ, 1625 // Проф. Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 147–171.
- Коран. – Москва, 1990. – 528 с.
- Крон. – Кроїніка то єсть історія світа на шесть віков, а чтири монархії розділена... – Львів, поч. XVII ст. – Пам'ятка поміщена в збірнику, який зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України, ф. 77, № 59. – Арк. 1–45.
- МІКСВ – Проповідь архімандрита Петра Могили про Христа Спасителя і кожну людину, виголошена в Києво-Печерській лаврі. – 1632 р., 4 березня, Київ // Проф. Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К.: 3 друкарні УАН, 1924. – С. 271–290.
- Мог.Тр. – Свхологїон албо молитвослов, ілі требник ... повеленієм ... Отца Петра Могили... – Київ, 1646. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр IV Ст. – 49243.
- Номис – Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – Київ, 1993. – 765 с.
- О тайн. – Наука о седми тайнах церковних... – Львів, 1645. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр I Ст. – 3618.
- Пчела – Пчела: Збірник повчань поч. XVII ст. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 889.
- Тест. – Д. Наливайко. Тестамент в христі побожного і славного монархи світа Василя цесара кгрецкого // Лікарство на оспалий умисл чоловічий. – Острог, 1607. – С. 124–178. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр II Ст. – 2216.
- УЄ Кал. – Євангеліє учительное албо Казаня... отца нашего Калліста... – Київ, 1637. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 296.
- УЄ № 62 – Учительне євангеліє. – Височани, 1635. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України, ф. 2. – № 62.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. – В 2-х томах. – Київ, 1999. – Т. 1. – 528 с. – Т. 2. – 920 с.
- 100 – 100 найвідоміших образів української міфології. – Київ 2002. – 439 с.

СФЕРА САКРУМ–ПРОФАНУМ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРА–ЯЗЫК**Лариса ГОНТАРУК**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра общего языкознания,
ул. Университетская, 1, к. 343, 79000 Львов, Украина,
тел.: (032) 239 47 56*

Термины *сакрум–профанум* в политеистических и монотеистических религиозных системах наполняются отличными семантическими единицами и имеют различную структуру. Аксиосфера *сакрум–профанум* на вербальном уровне предопределяет семантический объём конкретного слова, а также частоту его использования в зависимости от сферы функционирования. Сфера *сакрум–профанум* являет собой не только аксиосферу, но и прагмасферу, которая определяет модели поведения (в том числе и речевого) конкретного общества.

Ключевые слова: политеистическая религиозная система, монотеистическая религиозная система, сакрум, антисакрум, профанум, языковая картина мира.

**SACRUM–PROFANUM SPHERE
IN THE SYSTEM OF CULTURE–LANGUAGE****Larysa HONTARUK**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department for General Linguistics,
1, Universytetska St., room 343, UA-79000 Lviv, Ukraine,
tel.: (032) 239 47 56*

Terms *sakrum* and *profanum* in polytheistic and monotheistic religious systems are filled with different semantic components and have different structure. Axiosphere of *sakrum–profanum* on the verbal level determines semantic scope of the certain word, as well as the frequency of its use depending on the sphere of function. The sphere of *sakrum–profanum* is not only axiosphere, but also a pragmasphere, that determines the behaviour models (including the linguistic behaviour) of the certain society.

Key words: polytheistic religious systems, monotheistic religious systems, *sakrum*, *antisakrum*, *profanum*, linguistic image of the world.